

પુષ્પાંજલિ

‘બહાયતા મિત્ર’ તા આલોચન
સંપત્તિ ૧૯૮૫ ની બદ.

રમણીક

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાશિદ વિભાગ]

અનુક્રમાંક

૧૫૦૩૦

સર્ગાંક

પુસ્તકનું નામ

પુધ્યાંજલિ

વિષય

૩૧૭૭૨

પુષ્પાંજલિ

વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર અંકિમચંદ્ર પ્રજ્ઞીત
સુન્દર નવલિકાઓ ઉપરથી

રચી પ્રસિદ્ધ કરનાર
રમણીકલાલ જયચંદભાઈ દલાલ

મૂલ્ય એક રૂપીયા

આવૃત્તિ પહેલો

પ્રવ ૨૦૦૦

ઇ. સ. ૧૯૨૯

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૯૨૯

સર્વ હક સ્વાધીન

મુદ્રણસ્થાન

આદિત્ય મુદ્રણાલય,
રાયખડ અમદાવાદ

મુદ્રક :

અનનન વિ. પાઠક

ઉપોદ્ધાત

આ નાના પુસ્તકનેા ઉપોદ્ધાત લખવાના આમન્ત્રણનેા હું ખનકાર કરી શકતો નથી. આ વાર્તાના અનુવાદક શ્રી રમણિકલાલ દલાલ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્સાહી ઉપાસક છે. તેઓ પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ નહિ તો પરભાષાની કેાઇ કૃતિનેા અનુવાદ દર વરસ આપણી ભારતીને ચરણે ધરે છે. તેમના તરફથી, બંગાળી સાહિત્યમાં આ પ્રકારની નવલકથાનેા પ્રારંભ કરનાર બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની કૃતિઓનું અવલોકન કરવાનું આમંત્રણ આવતાં હું તે સ્વીકારું છું.

આ બન્ધુકૃત્ય કરતાં, આ અનુવાદ સામેના બે સામાન્ય વાંધાનેા પહેલાં ઉલ્લેખ કરું છું. બંગાળી સાહિત્યમાંથી આપણે

પુખ્તાંજલિ

કાંઈ લેવું હોય તો તે બંગાળી ઉપરથી અનુવાદ કરીને લેવું જોઈએ. બંગાળી ઉપરથી કરેલા અંગ્રેજી ઉપરથી ગુજરાતી અનુવાદ કરતાં ભાષાની અરધી ખૂબી વચમાંથી સરી જાય. અંગ્રેજી ભાષા બંગાળી અને ગુજરાતી બન્ને ભાષાથી ઘણી જ વિદેશી છે. બંગાળી અને ગુજરાતી તદ્દન નિકટ છે. પણ તેમાં અનુવાદકને શો દોષ કાઢે? તેઓ કે હું બંગાળી જાણતા નથી. બીજો વાંધો એ છે કે વાર્તાના અસલ વસ્તુમાં ભાષાન્તર કરતાં કેરફાર ન કરવો જોઈએ તે કયો છે. સાહિત્યનિર્માણ જે બુધ્ધિમાંથી બને છે તેની સાથે તેનો એવો ગાંઠિય સંબંધ હોય છે કે તેના વસ્તુ અને પાત્રોમાં જરા પણ ફેરફાર કરતાં તેની સમગ્રતા ખિંટી થાય છે, તેનું રૂપ વિગત બને છે. આ અનુવાદકે બંગાળની ભૂગોળને બદલે, ગુજરાતની ભૂગોળમાં પાત્રોને મૂક્યા છે અને તેમ કરતા વાર્તાને ફાંટી થઈ છે. ઇન્દિરાનું પિયર અમદાવાદમાં નૂકડું છે, અને તેને નડિયાદ પાસે વાત્રકના પાલમાં લુંટાવી છે. હવે વાત્રક મહેમદાવાદ પાસે આવે તે વાતને મળ્યા હમણે. પણ ઇન્દિરા નડિયાદ આસપાસ લોકોને અમદાવાદ અને વડોદરા શહેરની વાટ પૂછે અને "આવાં નામ તેમણે જીવનભરમાં કદી પણ સાંભળ્યાં જ ન હોય તેમ તેઓ મદાના સામ આજ્ઞા અર્જા જોઈ ગહેતા." એમ કેમ બની શકે? આગળ બંને છે તેમ ઇન્દિરાનો પતિ નડિયાદને "મદારવાટયાનું નામ" શી રીતે કદી શકે? વળી આખી વાર્તા જે નાતમાં ઓઝલેલા રિવાજ હોય તેમાં જ બનવી સંભવિત છે. હવે ગુજરાતમાં તો ઓઝલ જેવું માત્ર પાડીદારો રાખે છે. તેમનામાં પણ લાંબે અંતરે સાસરે જવા પાલખી મોકલે એ જરા અસંભવિત લાગે છે પણ પહેલાં

ઉપાદ્યાત

પાલખી મોકલાતી હશે એમ કદ્ધી લઈ એ. પણ આ રિવાજ અને તેને લીધે બનતા બનાવો આપણે ત્યાં બ્રાહ્મણ કામમાં બનવા અસંભવિત છે, અને ઇન્દિરાને બ્રાહ્મણ કયાં વિના છૂટકો નથી કારણ કે આગળ ઉપર તેને રસોઈનું કામ કરવું પડે છે. રસોઈ ઉપરથી પણ તેના પતિ ઇન્દિરાને અમદાવાદ તરફની સમજે એ જરા વિચિત્ર છે; સુરત હોય તો રસોઈ ઉપરથી પકડાય. પણ અમદાવાદ ખાસ નહિ. આવી નાની મોટી વિષમતાઓ આ પ્રમાણે વાર્તાની ભૂગોળમાં ફેરફાર કરવાથી આવી જાય છે. આ આવા પ્રકારના અનુવાદની સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓ છે. મૂળ બંગાળાનાં જ નામે! રાખ્યાં હોત તો વાંધો આવત નહિ. દવે આપણા સમાજને બંગાળા એવું પરદેશી લાગવું ન જોઈએ. પણ કેવળ પરદેશી નામે કે રમજો હોય તો પણ તેનાં તે જ રાખ્યાં જોઈએ. પણ અહીં પણ હું અનુવાદકનો દોષ કાઢી શકતો નથી. તેમને તો મૂળને વળગી રહેવું વધારે સહેલું હતું, દોષ ખરેખરે આપણા વાંચનાર વર્ગના છે, જેમને પરદેશી નામેથી વાર્તાના રસમાં ખલેલ પહોંચે છે. વાંચનાર વર્ગ, હિન્દુ, પરદેશી નામે! ભૂગોળ રીતરિવાજ વગેરે સાથે, વાર્તાને નિમિત્ત એટલો પરિચય કરતાં શીખવું જોઈએ.

પણ આવી વિષમતાઓ વાર્તાના વેગમાં ખાસ રખડવન કરતી નથી. ભાષાન્તર એટલું પ્રવાહી છે કે તે ભાષાન્તર લાગતું જ નથી. અને મૂળ લેખકની લાંબી વાર્તામાં પણ કાર્ય વેગબંધ ચાલે છે, તો આવી ટૂંકી વાર્તા, જેમાં કાર્ય વેગબંધ ચાલવું જ જોઈએ, તેમાં કહેવું શું? ખરે જ વાર્તારસિકોને આ ત્રણ વાર્તા આવકારણાયક લાગ્યા વિના રહેશે નહિ.

પુષ્પાંજલિ

આ વાર્તાઓ 'Indira and other stories'નું ભાષાન્તર છે. એ પુસ્તકમાં આ ત્રણ વાર્તા ઉપરાંત “વ્યાધ્યાચાર્ય બૃહદ્વ્યાંગૂથ” નામનો હાસ્યનો દુયકો પણ છે. પણ આ ત્રણ વાર્તા સાથે તે જરા પણ મેળ ખાય તેવો નથી. આપણા અનુવાદકે તે છોડી દીધો છે તે યોગ્ય જ કયું છે.

આ ત્રણ વાર્તા એક જ પુસ્તકમાં ભેગી કરી છે તેમાં કોઈ ખાસ હેતુ હશે કે કેમ તે હું કહી શકતો નથી. પણ આ ત્રણ વાર્તામાં એક તત્ત્વ એકસરખું દેખાઈ આવે છે, અને તે જ આ વાર્તામાં અરૂં સૌંદર્ય ઉપજાવે છે. તે આ વાર્તાની નાયિકાઓનો સ્વભાવ, જે જૂની ધરેડમાંથી નીકળતાં, પોતાનાં બળથી અને કળથી સ્વતંત્ર ચાલે છે અને અચિન્ત્ય મુશ્કેલીઓમાં પણ હારતો નથી.

બંગાળમાં ઓઝલ પડદાનો રિવાજ હતો. યુજ્જરાતને તેનો ખ્યાલ પણ ન આવે એવો જડ ધાલી બેઠેલો તે રિવાજ હતો. બંકિમચન્દ્રે આ રિવાજની મશ્કરી અન્યત્ર પણ કરી છે. નવી પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના સંપર્કમાં આવ્યા પછી આપણું પ્રજામાનસ આ અને આવા બીજા અનેક રિવાજથી મુક્ત થવા ઇચ્છતું હતું અને તે ઇચ્છા સૌથી પ્રથમ કલામાં, નવલોમાં પ્રકટ થઈ. નવા જમાનાની સ્ત્રીનું, કલાકારે કરેલું આ પ્રથમ દર્શન છે.

નવલકાર સ્ત્રીને સ્વતંત્ર વિહરતી અને જગતમાં પોતાનો માર્ગ પોતે નક્કી કરતી જોવા અને જોવરાવવા માગે છે, પણ તેનાં સ્ત્રીપાત્રો હજી પોતાની ઇચ્છાથી ધરેડમાંથી નીકળીને બહાર આવી શકતાં નથી. જે પરિસ્થિતિમાં તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તે છે, અરૂં કહું તો તેમને વર્તવું પડે છે, તે

ઉપાદેશ

પરિસ્થિતિ તેમની ઉત્પન્ન કરેલી નથી, પણ અકસ્માતથી આવી પડેલી છે.

આ પરિસ્થિતિની ઘટનામાં આપણે નવલકારની એક વિશિષ્ટતા જોઈ શકીએ છીએ. તે તેની અદ્ભુત રસ જમાવવાની શક્તિ. તેનો અદ્ભુત રસ કંઈક આપણી મધ્યકાલીન વાર્તાને મળતો, વિક્રમ અને બોજરાજની વાર્તાને મળતો છે, અને કંઈક પશ્ચિમની અદ્ભુત રસવાર્તા (romance)ને મળતો છે. ઈન્દરા સાસરે જતાં રસ્તામાં હુંટાય, તેને રખડવું પડે, છેવટે રસોઈનું કામ કરવું પડે, ત્યાં તેને પોતાનો ધણી અકસ્માત મળી જાય, અને તેને તે જીતી લે, એ સર્વ આપણી પ્રાચીન વાર્તાને વધારે મળતું છે. તેણે પતિને જીતી લેવાને કરેલા ઉપાયો, જૂની ભાષામાં કહીએ તો, સ્ત્રીચરિત્ર જ છે. અને છતાં એ વાર્તાની પ્રેરણા મને આધુનિક જણાય છે. તેમાં સ્ત્રીના આધુનિક સ્વાતંત્ર્યની આગાહી છે, અને વાર્તાની ઢબ તો કેવળ આધુનિક છે. બીજી વાર્તામાં સરોજ ઉપરની વિપત્તિ આધુનિક છે, છતાં રથયાત્રાનો પ્રસંગ મધ્યકાલીન છે. અસાત રહી મદદ કરવાની સુંદરલાલની વિચિત્ર રીત ગમે તે જમાનામાં હોષ શકે, પણ માત્ર એક વખત જોયેલા ‘સુંદરલાલ’ ને પરણવાની સરોજની પ્રતિજ્ઞા મધ્યકાલીન છે; પાછી તેનું સ્મારક કરવાની રીત, તેને શોધવાની રીત, અને છેવટે એ જ સુંદરલાલ છે તેની ખાત્રી કરવાને કરેલી ઉલટતપાસ આધુનિક છે. છેલ્લી વાર્તા ‘મુદ્રિકા’ કેવળ મધ્યકાલીન છે. તે વાર્તાની અદ્ભુતતા મધ્યકાલીન અમતકારની માન્યતા ઉપર આધાર રાખે છે. અહપરીક્ષાથી સુવર્ણનો નાની ઉંમરમાં થવાનો વૈધવ્યયોગ, અને લગ્ન પછી

પુખાંજલિ

પાંચ વરસ પતિ પત્ની એક બીજાનું મુખ ન જુએ તો તેથી ચતુ તેનું નિવારણ, એ સર્વ મધ્યકાલનાં માણસો જ માને. એવી માન્યતાથી વર્તતાં પાત્રાને લીધે જ આ વાર્તાનાં નાયક નાયિકા વિચિત્ર સંયોગમાં આવી પડે છે. તે સાથે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે વાર્તામાં કોઈ પણ કાર્ય ચમત્કારથી ચતું નથી. માત્ર પાત્રા અમુક ચમત્કાર ઉપર શ્રદ્ધા રાખીને વર્તે છે. એટલે, કર્તા પોતે આવા ચમત્કારોને માને છે એમ આ વાર્તા ઉપરથી ક્ષતિ કરી શકાય નહિ. પણ ખરી વાત એ છે કે બંકિમચંદ્ર પોતે આવા ચમત્કારો માનતા હાજે છે. 'રજની'માં તેણે વાર્તાના કાર્યમાં ચમત્કારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને તેમાં કશું બોતું નથી. વાર્તાના વાતાવરણને અનુકૂળ રહીને ચમત્કારોનો ઉપયોગ થઈ શકે.

ત્રણેય વાર્તામાં નવલકાર વાર્તાની નાયિકાને જૂના ફિલ્મિક ચીલાથી બહાર જતી બતાવે છે. અને તે પણ કોઈ જેવા તેવી બાબતમાં નહિ, પણ સ્ત્રીજીવનમાં આત્મ મહત્ત્વના. શાયળને માટે આવશ્યક મનાતા નિયમોમાં. પ્રથમ વાર્તામાં ઇન્દિરા, કોઈ પણ કુલસ્ત્રીને ન હાજે તેવાં સ્ત્રીચરિત્રો કરે છે. તેને એની વાત કરતાં પણ શરમ આવે છે. બીજી વાર્તાની સરોજ પોતાના કુલધર્મ પ્રમાણે પડદો પાળતી હતી.

“ અમારા બાઈ સાહેબ એમ જ્યાં ત્યા રજળતાં નથી. કુટુંબના પુરુષમિત્રોને પણ તે મળતા નથી. ”

આ સ્ત્રી એકદમ જુવાન પુરુષને એક પછી એક પ્રમો પૂછે છે, અને પોતાની મેળે જ પતિને વરે છે. આ વાતચીત કોઈને કૃત્રિમ લાગે, કોઈને કદાચ નિરર્થક લાગે, પણ એ આદ્ય રાખવું જોઈએ, કે સરોજે એકલીએ જ સુંદરલાલને

ઉપોદ્ધાત

ઝોળખી કાઢવાનો હતો, અને રથમાત્રાની હકીકત સિવાય તેની પાસે બીજું કશું ઝોળખવાનું એધાણ નહોતું. એ હકીકત તે ખુબ ચાતુર્યથી સુંદરલાલ પાસેથી કઢાવે છે. છેલ્લી વાર્તામાં સુવર્ણા પોતે જ કહે છે:

“ મહારાજ ! જુ એક દુષ્ટ સ્ત્રી છે. તહમારી પત્ની યવાને કું બિલકુલ લાયક નથી. હુ આપને કરગરીને વિનંતી કરું છું કે મને છોડશો નહિ. મારા આ એકલવાયા જીવનમાં મને મજા છે. આપ મને પરજીયા હતા એ વાત જ વિસારી મૂકો. ”

પણ આ દરેક જગાએ સ્ત્રી રૂઢિમુદ્દ શીયળના નિયમોના ભંગ કરે છે તે માત્ર પોતાનું ખરું શીયળ સાચવવાને જ. ઇન્દિરા જેની સાથે સ્ત્રીચરિત્ર કરે છે તે બીજું કોઈ નહિ પણ પોતાનો જ પતિ છે. પતિ તેને ઝોળખતો નથી. સરોજ પરપુરુષને મળે છે તે માત્ર પોતાના મનના વરેલાને ઝોળખીને પરણવા માટે જ. અને સુવર્ણા વ્યભિચારદોષ વહોરી લે છે તે પણ માત્ર તેના ખરા પતિ તરફના પાતિવ્રત્યને લીધે જ.

નવલકાર નવા જમાનાની સ્ત્રીનું દર્શન કરાવે છે છતાં તેના પ્રશ્નો તે આ વાર્તામાં છોડતો નથી. એ પ્રશ્નોની જરા ઝાંખી થાય ન થાય એટલામાં તો કોઈ મંગલ ભુરજીથી અને પોતાના કવિત્વથી તેને મૂર્છામાં નાખે છે. ઇન્દિરા તેના પતિને અચાનક મળી ગઈ, તેને મોહમાં નાંખી શકી અને છેવટે પતિએ તેને સ્વીકારી. પણ તેનો નિશ્ચય તો એને આંગણે પણ ન ચડવા દેવાનો હતો. એમ બન્યું હોત તો ? એવી સ્થિતિમાં ઇન્દિરાની કેવી દશા થાત ? એ સ્થિતિમાંથી બચવા ઇન્દિરાએ શું કરવું જોઈએ ? બીજી વાર્તા ‘સરોજ’માં એવો ગંભીર પ્રશ્ન નથી. સરોજને એ અજણબો માણસ ન જડ્યો

પુખ્તાંજલિ

હોત તો ? એ બહુ મોટો પ્રશ્ન નથી. સરોજ જરૂર કુંવારી રહી શકત. પણ ત્રીજી વાર્તાનો પ્રશ્ન વધારે વિકટ છે. સુવર્ણને આંખે પાટા બાંધીને પરણાવી હતી તે પતિ તેનો મનનો વરેલો પુરંદર ન હોત તો ? એ વિષમ સ્થિતિમાં તેનો એ લૌકિક વિધિએ પરણેલા પતિ તરફ શો ધર્મ અને મનથી વરેલા પુરંદર તરફ શો ધર્મ ? આ પ્રશ્ન પ્રશ્ન તરીકે આધુનિક સાહિત્યમાં જ આવે છે. પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં આ પ્રશ્ન જ નહોતો. પ્રાચીન દષ્ટિએ તો, સ્ત્રી એકને પરણીને બીજાને ચલાય એ બીજું કંઈ જ નહિ, વ્યભિચાર જ. અને લોકવાર્તામાં કોઈ વિરલ પ્રસંગે લૌકિક વિધિએ પરણેલો પતિ, અન્યમનસ્ક પત્નીને તેના મનના વરેલાને સોંપી આવે, (જેમ દેવરા અને દોલરાની વાર્તામાં બને છે,*) તો એ એક આશ્ચર્યકારક ઘટના. પણ એકેય રીતે પ્રશ્ન તો નહિ જ. આપણા આધુનિક સાહિત્યમાં અને સમાજમાં જ આ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે. પણ બંકિમચંદ્ર આ પ્રશ્નને દૂરથી દેખાડી તેને મંગલમય અંતથી મૃત્તિંજીત કરી સુવાડી દે છે. એ પ્રશ્નને છોડતો નથી. અને પોતે ધારે તેટલું જ દેખાડે, એવી સમર્થ તેની કલા છે.

બંકિમચંદ્ર જેમ અપૂર્વ ઘટનાઓ યોજવામાં કુશળ છે, તેમ વર્ણન અને ભાષામાં પણ છે. તેનું ગદ્ય પણ લગભગ પદ્યની ભાવનામયતા સુધી જાય છે. મને અસલ બંગાળીનો પરિચય નથી પણ ભાષાન્તરમાંથી એક જ ફકરો આપું છું.

“પ્રભાકરના ઝળહળતા પ્રકાશમાં પહેલી જ વાર આ યુગલે અનિમેષ દષ્ટિએ એક બીજાના રહામે ભેયું. ઉભર્યે એકી સાથે જ વિચાર્યું, “આપના જેવી જોડ પણ ક્યાંથી જરૂર? માનવ વિહારનાં

* જુઓ રણનિન કૃતિસંગ્રહ પૃ. ૩૪૪.

સ્થળે સ્થળ ગુંદી વળીએ, વિશાળ વસુન્ધરાનાં સાગર સરિતાઓ જોઈ
નાંખીએ, ત્રોય આહું સ્નાયુવાન, આહું મધુર, આહું મનોરંજક,
આહું જીવન્ત ને શાન્તિમય મંદહાસ્ય ફરકાવણું અર્ધાગ મળે? યુગ
યુગની મૈત્રીનાં વિકલ્પ પડળ આજે ઓસરી ગયાં છે ; છતાં ય
ઉભય કેવાં ઉન્માદક નવિન ને અજળ ભાસીએ છીએ? વધારે
જાણનાં ને વધારે પરિચીત: છતાં ય વધારે ગૌરવશાળી ને વધારે દૂર.
સ્મરણે સદા ય સાંનિધ્યમાં, છતાં ય અદૃષ્ટપૂર્વ ને ભવિષ્યમાં પણ
નહિ જડનાર. અહો! આ કેવી ધન્ય ઘડી! પ્રણયનો કેવો મધુર
અમત્કાર ! ”

અને આ જ નમૂનો અનુવાદકની સફળતાની સાક્ષી પૂરે છે.

વાર્તારસિક વર્ગમાં આ વાર્તાસંગ્રહ આવકાર પામશે
એમ આશા રાખું છું.

આસો વદ ૬.

ગુરુવાર, ૧૯૮૫

રામનારાયણ વિ. ધાઠક

નિવેદન

પરવી સન ૧૯૨૫ના અરસામાં મુખ્યાલમાં ફરતા ફરતા વિશ્વવિખ્યાત બંગાલી નવલકથાકાર બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાયની નવલિકાઓનો મી. એન્ડરસને કરેલો અંગ્રેજી અનુવાદ 'Indira and other stories' મ્હારી નજરે પડ્યો. વાર્તાઓ સુંદર લાગી. ગુજરાતી જનતાને એમાં રસ પડશે એમ લાગ્યું તેથી આજે એ પ્રસિદ્ધ થાય છે. વાર્તાઓમાં મૂળની વસ્તુ કાયમ રાખી છે. બંગાળી પાત્રોના ને સ્થાનોનાં મૂળ નામ કાયમ રાખવાથી સામાન્ય જનતા યુગ્મવાય ને તેથી વાર્તાનો રસ પ્રવાહ ખંડિત થાય એમ લાગવાથી પાત્રોના ગુજરાતી નામો, અને પરિચિત ધામો પોણ ગુજરાતી વાતાવરણ બિલ્લુ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે. એમ કરતાં અનેક મુશ્કેલીઓ નડે એ વાત નિર્વિવાદ છે છતાં ય આ આછેરો પ્રયત્ન કવિખ્યાત સંપૂર્ણ સફલ થશે એવી આશા રાખી કરેલા આ પ્રથમ

પુષ્પાંજલિ

મંથનમાં કંધક ક્ષતિ રહી ગયેલી જણાય તો મુલ્ય વાચકો ક્ષન્તવ્ય જણી આ ન્હાનકડી અન્યિકાને વધાવી લેશે એવી અભિલાષા છે.

સંવત ૧૯૮૩માં મ્હારૂં પ્રથમ પુસ્તક ‘નાગાનન્દ’ બહાર પડ્યું. સંવત ૧૯૮૪માં ‘ગુલછડી’ રચાઈ. ને સંવત ૧૯૮૫માં ‘પુષ્પાંજલિ’ પ્રગટ થાય છે. ‘નાગાનન્દ’ની કૌંમત ઓછામાં ઓછી રાખવા પ્રયત્ન કર્યો. છ આના પડતર કૌંમત હોવા છતાં આઠ આના મૂલ્ય રાખ્યું. પરન્તુ એ યોજના ‘શુકસેલરો’ને આકરી પડી. લેખકોને એક પાછ પલુ ન મળે ને તેમને બે આના મળે તે પલુ તેમને ઓછું પડ્યું. એટલે આ પુસ્તકનું ના છૂટકે એક રૂપિયે મૂલ્ય રાખવું પડ્યું છે. વાચકવર્ગ સહેલાઈથી સમજી શકશે કે તેમને માથે મ્હેં બાર નથી મૂક્યો. હું જાતે પુસ્તક વેચવા ઘેરેઘેર ફરી શકતો નહિ હોવાથી જ મ્હારે ‘શુકસેલરો’ની માગણીને કમને માન આપવું પડે છે. હું તો હરપલ્લે ઈચ્છી રહ્યો છું કે આપણા સાહિત્યરસિકો, આપણી સાહિત્ય સભાઓ, આપણાં લેખકસંમેલનો, એવી યોજનાઓ કરે કે લેખકોના લખાણનું કૃણ માત્ર વેચનારાઓને જ મળે છે એવી પરિસ્થિતિ બંધ થાય. પડતર કૌંમત પર જુજ રકમ લઈ લેખકો પોતાના લખણો એવી સદકારી પ્રકાશન સંસ્થાઓને વેચવા માટે સોંપી દેવા તૈયાર થશે જ.

મુરખ્ખી રામનારાયણભાઈના વધારે પરિચયમાં તો છેલ્લા પાંચ વર્ષથી જ આવ્યો. પ્રત્યેક પ્રસંગે તેઓ મ્હારા સાહિત્યજીવનને પોષતા રહ્યા છે ને આ વેળા વાત કરી ન કરી ત્યાં તેઓએ સહૃદય સત્કારી ને આ અન્યિકા સાથે આપેલો ઉપોદ્ગ્રાત લખી આપી મ્હને ખરેખર આભારી કર્યો છે. ભાઈ મળનન મ્હને

નિવેદન

પુસ્તક પ્રકાશનના કાર્યમાં અમુલ્ય મદદ આપતા રહ્યા છે ને આ વેળા એ તો તેમના સહકાર વિના એક મહિના જેટલા ટુંક સમયમાં આ પુસ્તક બહાર પાડી શકત જ નહિ. છાપ ભૂલો જેવી અનિવાર્ય ઉણપો વાચક વર્ગ નભાવી લેશે એવી આશા રાખું છું.

ઇસ્વીસન ૧૯૨૬માં પૂજ્ય પિતાજીનું અવસાન થયું ત્યાર બાદ મ્હારી જ્ઞાતિની પ્રત્યેક સંસ્થામાં તેમનું કાયમનું સ્મારક કરવા યોજના કરી. માત્ર ‘ખડાયતા મિત્ર’ માટે કંઈક કરવાનું બાકી હતું. તે ‘જ્ઞાતિપત્ર’ના ગ્રાહકોને આ ગ્રન્થિકા ઉપહાર તરીકે આપવાથી અમર સ્મારકની મ્હારી અભિલાષા ફલશે ને જ્ઞાતિપત્રને પણ એથી કંઈ લાભ થશે એમ લાગ્યું. ઇસ્વી. ૧૯૨૮માં મ્હોં એલ એલ. બી. પરીક્ષા પસાર કરી. મ્હારાં જ્ઞાતિ બન્ધુઓએ મ્હને અભિનન્દન આપવા મેળાવડો કર્યો. એ તકનો લાભ લઈ મ્હોં મ્હારા દિલની વાત જાહેર કરી. પરિણામે ખડાયતા મિત્રની સંવત ૧૯૮૫ની ભેટ તરીકે આ ‘પુષ્પાંજલિ’ સમસ્ત ખડાયતા સેવક સમિતિએ સરલ હૃદયે સ્વીકારવાથી આજે બહાર પડે છે. આ રીતે પિતૃચરણે ‘પુષ્પાંજલિ’ અર્પી સ્વ. પિતાજીનું અનન્ત ઋણ ફેડવા અલ્પ પ્રયાસ કર્યોનો હું સંતોષ માનું છું; ને સ્વ. પિતાજીએ સ્વહરતે લખેલી આત્મકથા આ સાથે જ ગ્રગટ કરી આશા રાખું છું કે તે જ્ઞાતિબન્ધુઓને કંઈક માર્ગદર્શક થશે જ.

વિજયા દશમી: ૧૯૮૫. રમણીકલાલ જયચંદલાઈ દલાલ

પિતૃચરણે

સ્વ. જયચંદભાઈ કુબેરદાસ દલાલ

સ્વ. જયચંદભાઈ કુબેરદાસ દલાલ

તેમની

આત્મકથા

મહારા જન્મ સંવત ૧૯૨૪ ના પોસ વદ ૦))
તા : ૨૪ મી જાન્યુઆરી ૧૯૬૮ ને રોજ સવારના ચાર
વાગતાને સુમારે મલિકાંદા એજન્સીના
જન્મ ખડાલ તાલુકાના ખડાલ ગામમાં થયો હતો.
મહારા પિતાશ્રી શા. કુબેરદાસ અમીચંદની
સ્થિતિ હીક હીક હતી. તે આસપાસના ગામોમાં ખેડૂતો સાથે
ધીરધારનો ધંધો કરતા હતા. તે વખતે રેલ્વેથી બહુ દૂરના
પ્રદેશમાં બલુકો માટે આ સિવાય બીજો કોઈ ઇચ્છવાલાયક

પુષ્પાંજલિ

વ્યાપાર નહોતો. આ ધંધામાં પોતે કુટુંબના ગુજરાન જોગ કરતા અને કંઈ ખર્ચ પ્રસંગ આવે તો શાણકારને ત્યાંથી વ્યાજે રૂપિયા લેતા. મારાં માતૃશ્રી બાઈ અંબા સ્વભાવે ભોળાં, ભલાં તથા માયાળુ હતા અને તેમને ગામના સઘળા લોક ચહાતા.

મારા જન્મ વખતે મારે બે ભાઈ તથા એક બેન હયાત હતાં. તેમની ઉંમર અનુક્રમે ૮, ૬ ને ૩ વર્ષની હતી. મહારા પિતાશ્રીનું કુટુંબ દિન પર કુટુંબ દિન વધતું ગયું અને ચૌદ વર્ષની ઉંમરે મેં અંગ્રેજી કેળવણી લેવા માંડી ત્યારે અમે સાત ભાઈ તથા એક બેન હયાત હતાં. બેન પરણાવેલી હતી.

હું તથા મારા ભાઈ છોટાલાલ ગામની ગુજરાતી શાળામાં ભણતા હતા જ્યારે મારા મોટા ભાઈ મોતીલાલે ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો કર્યો હતો અને તે જ અભ્યાસ નિશાળમાં આસિસ્ટન્ટની નોકરી કરતા હતા. તે વખતે આસિસ્ટન્ટનો પગાર માસિક માત્ર ત્રણ રૂપિયા હતો. પરંતુ તેમના પર કેળવણીના કંઠક સંસ્કાર પડ્યા હતા અને તે ભવિષ્યમાં કેળવણી ખાતામાં નોકરી કરવાની ઇચ્છા રાખતા હતા. મારા બીજા ભાઈ છોટાલાલ પણ ગુજરાતી અભ્યાસ પુરો કર્યા બાદ તે જ નિશાળમાં મૅનિટરની નોકરીમાં માસિક રૂપિયા ૧ ના પગારથી દાખલ થયા હતા. મેં તેર વર્ષની ઉંમરે સાત ધોરણ ગુજરાતી પુરાં કર્યા અને ત્યારબાદ છ મહિના કંઈ પણ કામકાજ સિવાય ઘેર જ કાઢ્યા.

એવામાં એકાએક મારા ભવિષ્યના સુખનું બાઈ ઉઘડ્યું.

આત્મકથા

મહિકાંઠા એજન્સીમાં તે વખતે સરકારે સધળી કલાલ ભટ્ટી પોતાના
કબજામાં લીધી અને તાલુકદારોને તેમના

સ્કૉલરશીપ હકના ઠરાવેલા રૂપિયા આપતાં આશરે
રૂ. ૨૦૦ બચ્યા. આ વખતે ત્યાંના ડેપુટી

એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ મી. જયવચરામ હરવચરામ હો-
રાએ મે. પોલિટીકલ એજન્ટ સાહેબ આગળ આ બચેલા રૂપિયા
અંગ્રેજી અભ્યાસ કરવા જનાર છોકરાને સ્કૉલરશીપ તરીકે
આપવાની દરખાસ્ત મુકી ને તે મંજૂર થઇ. મહિકાંઠાની બધી
સ્કુલોમાંથી આ સ્કૉલરશીપ માટે અરજી માગવામાં આવી
અને સધળા ઉમેદવારોમાંથી મને પસંદ કરવામાં આવ્યો. પાંચ
રૂપિયાની માસિક સ્કૉલરશીપથી મને નડિયાદ ગવર્નમેંટ હાઈ
સ્કુલમાં મોકલવામાં આવ્યો; અને હું સદરહુ હાઈસ્કુલમાં સને
૧૮૮૨ ના જાન્યુઆરી માસમાં દાખલ થયો. વળી સ્કુલને
લગતું એક બોર્ડિંગ હાઉસ હતું તેમાં પણ હું દાખલ થયો.

હું છટ્ટા ધોરણમાં પાસ થયેલો હોવાથી વર્ગમાં ઉપર નંબર
રાખવા લાગ્યો; તેમજ મારા શિક્ષકોમાં પણ પ્રિય થઈ પડ્યો.

પહેલું ધોરણ પાસ કર્યા બાદ મેં ઘેર
નડિયાદ હાઈસ્કુલ અભ્યાસ કરી એક મહિના બાદ બીજા

ધોરણની પરીક્ષા આપી ને મને ત્રીજા
ધોરણમાં લેવામાં આવ્યો. આ વર્ગમાં પણ હું ઉપલા
છોકરાઓ સાથે હરિકાઇ કરી શક્યો અને હાઈસ્કુલના
હેડમાસ્તર મી. ઇબ્રાહિમ મહમદ સૈયાનીની મહેરબાની
મેળવી. હું ચોથા ધોરણમાં પાસ થયો ત્યાં સુધી એટલે
ત્રણ વર્ષ સુધી મહિકાંઠાની કલાલ ભટ્ટીની સ્કૉલરશીપ
ચાલુ રહી, ત્યારબાદ શિક્ષક નહિ હોવાથી તેમજ મી. હોરા

પુખાંજલિ

જેમની મારાપર ખાસ મહેરબાની હતી તે પેન્શન પર જવાથી તે બંધ પડી. પરંતુ મી. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ તરફથી એક ખડાયતા ફંડ કાઢવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી મને મી. સૈયાણીની ભલામણથી આશ્રય મળ્યો અને મારું ગાંડું આગળ ચાલ્યું. મારા મોટાભાઈ મોતીલાલ આ વખતે મલિકાંદાની એક નિશાળમાં રૂ. ૧૦) ના પગારથી નોકરી કરતા હતા; તેમણે પોતાની ટુંક કમાણીમાંથી બચાવ કરીને મને મદદ મોકલવા જણાવ્યું હતું. તેમજ મારા પિતાશ્રીએ પણ હિસ્મત આપી હતી. પરંતુ મને ખડાયતા ફંડમાંથી માસિક ત્રણ રૂપિયા મળતા હતા; અને વર્ગની સ્કૉલરશિપ રૂપિયા બેને આશરે મળતી હતી તેથી મારે ધરની મદદની જરૂર પડી નહિ.

હું નડિયાદ બોર્ડિંગ હાઉસમાં રહેતો હતો. આ બોર્ડિંગ તે વખતે માત્ર નડિયાદ હાઇસ્કુલને અંગે ચાલતી હતી. બીજા

કોઇ જગ્યામાં સ્કુલને લગતી બોર્ડિંગ

બોર્ડિંગ હાઉસ અથવા તો હૉસ્ટેલ તે વખતે નહોતાં.

બોર્ડિંગ માટે માત્ર એક ધર રાખી

આપવામાં આવતું, તેનું ભાડું સરકાર તરફથી મળતું;

અને કોઇ કોઈ વખત છોકરાઓ પાસેથી ઉધરાણું કરી

લેવામાં આવતું. લગભગ બધું ખર્ચ છોકરાઓ પાસેથી લેવામાં

આવતું હતું. હાલના વખતમાં જે મોટા પાયા પર હૉસ્ટેલો

સ્થાપવામાં આવી છે અને બોર્ડિંગને જુદી જુદી જાતની સવડ

કરી આપવામાં આવી છે; તેમાંનું તે વખતે કંઈ જ નહોતું.

ગામની અંદર ભર વસ્તીમાં મકાન રાખવામાં આવતું અને

છોકરાઓ ઉપર દેખરેખ કોઇ પણ પ્રકારની નહોતી. ઉપલા

આત્મકથા

ધોરણના એક છોકરાને સેક્રેટરી બનાવવામાં આવતો, અને રોજ સાંજે સ્કુલના શિક્ષકો વારાફરતી હાજરી માટે આવતા. છતાં બંદોબસ્ત એકંદરે સારો રહેતો.

હું દાખલ થયો ત્યારે બે જુદા મકાનમાં વિદ્યાર્થીઓ રહેતા અને દરેકને અંગે રસોડું જુદું હતું. ખેડા જિલ્લામાં તે વખતે બીજી કેઈ માધ્યમિક સ્કુલ નહિ હોવાથી

વ્યવસ્થા બહાર ગામના છોકરાની સંખ્યા વધતી જતી. બન્ને બોર્ડિંગમાં મળી લગભગ

એંશી વિદ્યાર્થી હતા. હું ચોથા ધોરણમાં હતો, તે વખતે છોકરાઓનો સમાવેશ નહિ થવાથી બીજા નંબરના બોર્ડિંગ પાસે એક મકાન રાખવામાં આવ્યું હતું, તેનો મને સેક્રેટરી બનાવવામાં આવ્યો હતો. બોર્ડિંગનું ખર્ચ માસિક રૂપિયા ત્રણ આવતું હતું; અને સ્કુલની શ્રી રૂપિયો એક હતી, એટલે મને માસિક રૂપિયા પાંચ મળતા તેથી માંડ પોષણ સાંચ ચાલતું. ખોરાક સારો મળતો અને કરકસરથી કામ ચાલતું. માત્ર ખામી એટલી જ હતી કે હાલમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર દેખ રેખ રાખવામાં આવે છે તેનો અભાવ હતો. એટલે છોકરાઓ જોઈએ તેટલા ઉઘોગી નહોતા. હાલનું નડિયાદ હાઇસ્કુલનું હોસ્ટેલ અને તે વખતનું બોર્ડિંગ એ બે વચ્ચે તો આસમાન જમીનનો ફેર હતો; છતાં તે વખતનું નડિયાદનું સોંધા મુલનું બોર્ડિંગ આખા ખેડા જિલ્લા માટે તેમજ બીજાઓ માટે એક વરદાન રૂપ હતું.

હું ઉઘોગી હતો તેમ જ વર્ગમાં ઉપર નંબર રાખતો હતો, છતાં કમલાગ્યે પહેલે વર્ષે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષામાં નાપાસ થયો. આ વખત મારા માયાજી હેડમાસ્ટર મી. સૈયાણીની

પુખ્યાંજલિ

અદલી ભરુચ થઇ હતી અને તેમની જગાએ રા. સા. માધવલાલ હરિલાલ દેસાઇ આવ્યા હતા. પૈસાની મેટ્રિક અને કાંઈ પણ સવડ નહિ હોવાથી મારા મોટા-બી. એ. લાઇ મોતીલાલે તેમજ મારા પિતાશ્રીએ મને મદદ કરી અને બીજે વર્ષે એટલે સને ૧૮૮૮માં હું મેટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષામાં ઉંચે નંબરે પાસ થયો. નડિયાદ હાઈસ્કુલમાં પાસ થયેલા છોકરાઓમાં હું પહેલે નંબરે આવવાથી મને યુનીવર્સિટીની ભાઉસાહેબ દેસાઇ સ્કૉલરશીપ માસિક રૂ. ૧૨ ની મળી અને હું આગળ અભ્યાસ કરવાને શક્તિમાન થયો. અમદાવાદ આવી ગુજરાત કૉલેજમાં પ્રિવિયસ ક્લાસમાં હું દાખલ થયો. પ્રથમ અત્રે મી. ખુશાલદાસ ગોકળદાસે કાઢેલી એક બોર્ડિંગમાં હું રહ્યો પરંતુ ત્યાં કાંઈ વ્યવસ્થા નહિ હોવાથી અને અભ્યાસ જરાજર નહિ થવાથી મેં ગામમાં રાજમહેતાની પોળમાં ધર રાખ્યું અને ત્યાં એક વૃદ્ધ બાપને જુજ પગારથી રસોઈ કરવા રાખી અને મને માસિક રૂપિયા બાર મળતા હતા તેમાંથી માફ સારી રીતે ગુજરાન નિભાવ્યું. કૉલેજમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે હરિકાષ્ઠમાં હું પાછળ પડ્યો. હવે મને જણાયું કે વર્ષ આખરે પાસ થવા માટે મારે સખત મહેનત કરવી પડશે. મહેનત કરી અને પાસ પણ થયો. પરંતુ છપર નંબર આવ્યો નહિ, સ્કૉલરશિપ મળી નહિ, અને કૉલેજ શી પણ માફ થઇ નહિ. મી. ગોકળદાસ કહાનદાસ પારેખ રાતિના વિદ્યાર્થીઓને એવી શરતે મદદ આપે છે કે ગ્રેજ્યુએટ થયા બાદ તે પૈસા પાછા આપવા એમ કોઈના તરફથી ખબર મળવાથી તેમને પત્ર દ્વારા અરજ કરી; અને અત્રે તેઓ આવેલા હતા તે પ્રસંગે જાતે મળ્યો. તેમના તરફથી વર્ષ દહાડાના રૂ. ૧૨૦) આપવાની

આત્મકથા

મંજુરી મળી. ધર રાખેલું હતું એટલે ઘેરથી અનાજ વગેરે આવતું હતું; તથા ભાઈ મોતીલાલ કાંઈ વધુ રકમ જોઈએ તો તે મોકલતા. આ પ્રમાણે મારું કામ આગળ ચાલ્યું; પણ ફર્ટ બી. એ. ની પરીક્ષામાં હું નાપાસ થયો. બધા વિષયમાં પાસ થયો પરંતુ કુલ માર્ક પુરતા ન થયા; એટલે ફરીથી એક વર્ષ જીંદગીનું નકામું ગયું. આ પ્રસંગે નાસીપાસ થયો, પણ હિમ્મતથી અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો. આ વર્ષે મારા નાના ભાઈ ત્રીભોવનદાસે મારી સાથે રહી અંગ્રેજી અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ઘેરથી અનાજ વગેરે સરસામાન આવતો હતો, તેથી તેનું ખર્ચ મને ભારે પડ્યું નહિ. એક ખાનગી શાળામાં દાખલ થઈ તેણે એક વર્ષમાં ત્રણ ધોરણ તૈયાર કર્યાં. આ વર્ષ આખરે એટલે ૧૮૯૧ માં હું ફર્ટ બી. એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થયો. ગોકળદાસભાઈ તથા ધરની મદદ ચાલુ રહી અને સતત ઉદ્યોગથી હું ૧૮૯૨ ના ડીસેમ્બર માસમાં ગ્રેજ્યુએટ (બી. એ.) થયો. હું અમારી જ્ઞાતિમાં બીજો ગ્રેજ્યુએટ (બી. એ.) હતો. અલગત ગ્રેજ્યુએટનીઓમાં એક બે બીજા ગ્રેજ્યુએટ હતા. વળી અમારા એકવીસ ગામના એકડામાં હું પહેલો જ ગ્રેજ્યુએટ હતો.

મારા ઘણાખરા મિત્રો એલ. એલ. બી. ના અભ્યાસ માટે મુંબાઈ ગયા. પણ આજીવનના સંયોગોનો વિચાર કરતાં મારે તે વિચાર માંડી વાળવો પડ્યો.

કેળવણી મારા ભાઈ ત્રીભોવનદાસે આ વખતે ચોથું
ખાતામાં ધોરણ પૂરું કર્યું હતું, અને તેમનો અભ્યાસ આગળ વધારવો એ મારી પ્રથમ ફરજ હતી.

વળી બીજા બે નાના ભાઈ પણ અંગ્રેજી અભ્યાસ માટે ઉમ્મરલાયક

પુખ્યાંજલિ

થયા હતા. વળી કુટુંબ બહોળું હોવાથી પિતાશ્રીને કાંઈ મદદગાર થઈ પડતું એ વાત પણ ધ્યાન બહાર નહોતી. આ બધા સંયોગો જોતાં નોકરી લેવી એ જ યોગ્ય લાગ્યું. જુદા જુદા ખાતામાં અરજી કરતાં પ્રથમ જવાબ કેળવણીખાતાના મેં એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ ઇ. જામલ્સ તરફથી આવ્યો. મને નડિયાદ હાઇસ્કૂલમાં રૂ. ૪૫) ના પગારથી આસિસ્ટન્ટ નીમવામાં આવ્યો. જે સ્કૂલમાં હું એ. બી. સી. શીખ્યો તે જ સ્કૂલ (મારી આલ્મામેટર)માં નોકરી મળી તેથી મારા આનન્દનો પાર રહ્યો નહિ. આ પગારમાં કરકસરથી બચાવ કરી મારા કુટુંબને મદદ કરી શકીશ એ વિચારથી મારા જીવને સંતોષ થયો, અને સને ૧૮૯૩ ના જાન્યુઆરી માસની તા : ૨૯ મીને દિવસે મારી નોકરી પર હાજર થયો. આ વખતે હેડમાસ્ટર રા. સા. માધવલાલ બદલાઈ ગયા હતા, અને તેમની જગ્યાએ મી. હીરાલાલ દલાલ આવ્યા હતા. અલબત્ત, મહારા જીના શિક્ષકોમાંથી ત્રણ ચાર શિક્ષક હજી ત્યાં જ હતા, તેથી મને સારી રાહત મળી. નડિયાદમાં બે મહિના રહ્યા પછી એપ્રિલ ૧૮૯૩ માં મારી બદલી સુરત હાઇસ્કૂલમાં રૂ. ૫૦) ના પગારથી થઈ.

૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસથી ૧૮૯૮ ના નવેમ્બર માસ સુધી સાડા પાંચ વર્ષ સુરતમાં ગાળ્યાં. મારા એક મિત્રના સગાને
 ત્યાં મેં મુકામ કર્યો. મારે બીજું કાંઈ
સુરતમાં ત્યાં ઓળખાણ નહોતું. તેને ત્યાં જાઝા
 દિવસ રહેવું ઠીક નહિ લાગવાથી મેં
 જેમ અને તેમ જલદીથી કોઈ વીશી ખોળી આપવાની તેમને
 વિનંતિ કરી. તેમણે મને એક પ્રતિષ્ઠિત બાઈ વિદ્યાર્થીઓને

પોતાને ત્યાં જમાડતી હતી ત્યાં દાખલ કર્યો. આઠેક દિવસ પછી હું એક દિવસ બજારમાં ફરતો હતો ત્યારે મારા એ સ્નેહીના મામા નાગરદાસે મને ઓળખ્યો અને પોતાની દુકાને લઈ ગયા. બપોર અંતર પુછતાં મેં ક્યાં મુકામ કર્યો છે તે તેમને જણાવ્યું એટલે તુરત જ તેમણે મારી સાથે માણસ મોકલી મારો સરસામાન પોતાને ત્યાં મંગાવી લીધો; અને ત્યારબાદ મેં તેમની પડોશમાં ઘર બાંડે રાખ્યું, તથા એક વૃદ્ધ બાઈને રસોઈ કરવા રાખી. મારા બાઈ ત્રીભોવનદાસ આ વખતે અંગ્રેજી પાંચમા ધોરણમાં અભ્યાસ કરતા હતા.

સુરત શહેરના રસ્તા પહોળા છે અને અમદાવાદની માફક ત્યાં બંધ પોળો ધણી જ ઓછી છે. હું ત્યાં મોજીલું શહેર રહ્યો તે દરમ્યાન ત્યાંનાં હવાપાણી મને તો ઘણાં માફક આવ્યાં. લોકો મોજીલા છે. ખાવાપીવાની બાબતમાં શોખીન છે. થોડી કમાણી હોય તો પણ કરકસર કરીને પણ ખાનપાનની બાબતમાં બહુ ચોક્કસ છે. મારા એક પડોશી હતા તે હંમેશાં સવારમાં ઉઠી મને પહેલો પ્રશ્ન એ કરતા કે “ માસ્તર સાહેબ ! આજે શું બનાવશે ? ” ત્યાંનાં યાત્રિનાં જમણ આ બાબત કરતાં ઘણાં જ ચઢે. અમારા દશા ખડાયતા યાત્રિનાં ત્યાં પંદર ઘર હતાં. તેમને ત્યાં જમણ હોય ત્યારે તેઓ આગ્રહ કરી મને લઈ જતા. શ્રાવણ માસમાં શોખીન લોકો કતારગામ બાબુએ ઉજાણીએ જતા; અને મિત્રમંડળ સાથે આનંદમાં વખત માળતા. મ્હને તો અમદાવાદી કરતાં સુરતી લોકો વધારે ભાવિક લાગ્યા.

મારા મિત્ર નાગરદાસ ઉમ્મરે વૃદ્ધ અને એક આબરૂ-

પુષ્પાંજલિ

દાર ગૃહસ્થ હતા. રૈશ્મી કાપડની તેમની દુકાન હતી. પોતાના
 ધંધામાં તેમજ ખીજ દરેક બાબતમાં તે
 નાગરદાસ ઇશ્વરથી ડરીને ચાલતા. આ ગૃહસ્થની
 સોબતથી મને ઘણો ફાયદો થયો. મારા
 નૈતિક જીવન ઉપર તેની ઘણી સારી અસર થઈ તે માટે હું
 તેમનો જીંદગીપર્યંતનો ઋણી છું. હંમેશા સ્કુલમાંથી પાંચ વાગે
 નીકળી હું બારેબાર તેમની દુકાને આવતો; અને સાત આઠ
 વાગ્યાને સુમારે તેમની સાથે ઘેર જતો. મારે માટે તેમને
 ખુબ કાળજી હતી; અને હું પણ હંમેશાં દરેક બાબતમાં તેમનાં
 વચનને અનુસરીને ચાલતો. આ ગૃહસ્થ કેટલાંક વર્ષ થયાં પ્રભુ
 પદે પામેલા છે.

સને ૧૮૯૭-૯૮ ની સાલમાં મુંબાઈ સુરત વગેરે
 શહેરમાં તેમજ આસપાસનાં ગામડાંમાં
 ગાંધીજી તાવ ગાંધિયા તાવનો ઉપદ્રવ પહેલ વહેલો જ
 જણાયો. પ્રથમ મુંબાઈમાં શરૂ થયો
 અને ત્યારબાદ ૧૮૯૭ના નવેમ્બર માસમાં સુરતમાં કંઈકંઈ
 ચિહ્ન જણાવા માંડ્યાં. સરકારે ક્વૉરન્ટાઇન વગેરે ઘણા જાપાના
 ઉપાય યોજ્યા; પણ રોગ પ્રસરતો અટકી શક્યો નહિ. આ
 વખતે મારા ભાઈ ત્રીભોવનદાસ મેટ્રિકની પરીક્ષા ૧૮૯૫માં
 પાસ કર્યા બાદ બે વર્ષથી વડોદરા કૉલેજમાં ભણતા હતા; અને
 મારી સાથે મારા નાના ભાઈ મોહનલાલ તથા મુળજીએ રહેવા
 માંડ્યું હતું. તે આ વખતે અંગ્રેજી ચોથા ધોરણમાં હતા. રોગ
 વધારે પ્રસરવાથી અમારી હાઇસ્કુલ બંધ કરવામાં આવી
 અને અમને બધા માસ્તરોને તથા હેડમાસ્તરને પ્લેગ ડયુટી
 પર મૂકવામાં આવ્યા. મારા ભાઈઓને અમદાવાદ મોકલી દઈ

આત્મકથા

હું એકલો જ ત્યાં રહ્યો અને પ્લેગના લત્તામાં ફરવાનું, ખ્હારથી કેસ આવતા અટકાવવાનું, પ્લેગના કેસની પ્લેગ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ખબર આપવાનું, વગેરે જોખમ ભરેલું કામ કરવાનું મારે શીર આવ્યું. મારે હરિપુરના લત્તામાં હું રહેતો હતો ત્યાં જ આ કામ કરવાનું હતું અને મારા જ્ઞાતિલા પણ બધા આ જ લત્તામાં રહેતા હતા; તેથી તેમને તેમજ બીજા સ્નેહીઓ, ઓળખીતા વગેરેને મારી આ લત્તામાં નિમણુંક બહુ લાભકારક થઈ પડી. લાભ એટલો જ કે આવા અશ્ચાન્તિના વખતમાં તેઓ નાહક હેરાન ન થાય; અને તેમને બધી જાતની સગવડ મળી શકે. હું મારા મિત્ર નાગરદાસ સાથે શહેરની ખ્હાર રહેતો હતો; અને દિવસે તથા રાત્રે જરૂર પડે ત્યારે નોકરી પર હાજર રહેતો. અલખત્ત, આ પ્લેગ ડયુટી પર રહેવાથી પ્લેગની બધી ધાસ્તી મહારા મનમાંથી નાશ પામી હતી. જો આ કામ મારે કરવાનું ન હોત તો બીજા કેટલાક લોકો ધાસ્તીને લીધેજ પુરા થઈ ગયા તેમ હું પણ થાત. વળી મારા મિત્ર નાગરદાસની સોખત તથા મદદ મને બહુ ઉપયોગી થઈ પડી. તેમના ઈશ્વર સંબંધી વિચારો અને સારી શિખામણની વાતોથી મારો જીવ આનંદમાં રહેતો.

હું નોકરીમાં દાખલ થયો ત્યારબાદ બે વર્ષે મારાં માતૃશ્રી ગુજરી ગયાં હતાં; એટલે મહારી સુખી સ્થિતિ જેવાનો લાભ તેમને મળ્યો નહોતો; તેમજ પોતાના લગ્ન છોકરાઓને પરણાવવાનો લાભ પણ તે લઈ શક્યાં નહોતાં. અમારી જ્ઞાતિમાં કન્યાની અછત હતી. પૈસા ભરી કન્યા લાવવા જેટલા અમે પૈસાદાર નહોતા તેમજ દેવું કરી લગ્ન કરવાની

પુખ્તાંજલિ

અમારી ધુજા નહોતી. હવે અમે ત્રણ ભાષ મોટા હતા તેમની ઉમ્મર લગભગ પચીસથી પાંત્રીસ વર્ષની થઈ હતી તેથી છેવટે મોટા ભાષ મોતીલાલને મુકી દમ ભાષ છોટાલાલનો વિવાહ ગોઠવ્યો. એક સારા કુટુંબની કન્યાનું મારે માટે માગું આવ્યું પણ તે માટે ન્યાતમાં થોડોક વાંધો હતો. મેં તેની દરકાર ન કરતાં ઝીંપલાવ્યું; પણ આ બનાવે તો ધણું ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. હું હિંમત હાર્યો નહિ. મ્હારી પાસે ન્યાતનું સમાધાન કરવા કંઈ પૈસા નહોતા. મારા સસરાના કહેવાતા ભાષબંધી વિરુદ્ધ પડ્યા; અને તે પોતે નાસીપાસ થઈ ગયા. હવે મારી બહુ જ કફોટી સ્થિતિ આવી. મારા સગા પણ મારી વિરુદ્ધ પડ્યા.

અઢી વર્ષ પછી આ તકરારનો નિવેડો આવ્યો અને હું રૂપિયા પાંચ હજારના ખાડામાં ઉતર્યો. જડ લોકોના દિલમાં મ્હારી જરાપણ દયા તકરાર આવી નહિ. તેમને મન તો હું ધણો જ પૈસાદાર છું એમ હતું. માત્ર રૂપિયા ત્રણસો શિલિક પાસે હતી તે વડે આ બધું કાર્ય માથે લીધું. લવિષ્યનો વિચાર કરી રૂ. ૫૦૦૦)નો વીમો ઉતરાવ્યો અને ગૃહસંસાર ધણી જ કરકસરથી ચલુ કર્યો.

આ દરમ્યાન મારી બદલી અમદાવાદ મેઘલિ ટ્રેડર્સનીંગ કોલેજમાં સને ૧૮૯૮ના નવેમ્બર માસમાં થઈ હતી. મને રૂ. ૭૦) પગાર મળતો તથા શાળા ટ્રેડર્સનીંગ કોલેજ પત્રના સબ એડીટર તરીકે કામ કરતો તેના રૂ. ૨૦) માસિક મળતા. કોલેજના પ્રિન્સિપાલ રા. સા. માધવલાલની મારા પર મહેરબાની

આત્મકથા

હતી; અને તેમની લલામણી જ મારી જલ્દી અમદાવાદ ચર્ચ હતી.

આ દરમ્યાન અમારા ખડાલના ઠાકોરે મારા બાઈ
છોટાલાલને અપીણનો ધનરો આપ્યો, તેમાં તેના ઉપર
અપીણનો ખોટો કેસ ચાલ્યો તેમાં એક
આકૃત ને તંગી હજારને આશરે ખર્ચ થયું. સને ૧૯૦૦,
સંવત ૧૮૫૫-૫૬ ની સાલમાં સપ્ત
દુષ્કાળ પડવાથી મારા પિતાજીશ્રીની ઉધરાણી જરબાદ થઈ.
કેટલાક ખેડુતોનાં આખાં કુટુંબ નાશ પામ્યાં. અમારા શાહુકાર
જેદાલાલ મંજારામની પેઢીને પણ ઘોકો લાગ્યો, તેથી બે વર્ષ
પછી તેમણે પણ અમારી પાસે દેણા રૂપિયાની માગણી કરી.
કુટુંબમાં કમાનાર માત્ર હું એકલો જ હતો. પણ તે વખતે
રૂ. ૧૦૦)નો માસિક પગાર તે અધધધ ગણાતો એટલે સંવળો
બોળે સ્વાભાવિક રીતે મહારા ઉપર પડ્યો. હું હિમ્મત હાર્યો નહિ.
મિત્રોમાં મદદ કરી શકે એવા બે ત્રણ જણ હતા. એરપાડના
મારા મરહુમ મિત્ર નગીનદાસના પિતાએ તથા મુ. નાગર
દાસજીએ થોડી મદદ કરી તથા મારા મિત્ર માણેકલાલ
નાથજીબાઈએ પણ સહેજ મદદ કરી.

મારી પત્ની અ. સો. મદાલક્ષ્મી સમજી તથા સુદીલ
હતી. મારી નાણાંની તંગીનો ખ્યાલ તેને જરાખર હતો અને
તેની કરકસર અને ત્રેવડથી હું મારી
ગૃહસંસાર મુશ્કેલીમાંથી જલ્દી મુક્ત થયો; પણ તે
બિચારી દુનિયાદારીની રીતે સારા દિવસ
જોવા ઝાઝો વખત જીવી નહિ. સને ૧૯૦૧ ના ઓકટોબર
માસમાં તેણે ચિ. રમણિકલાલને જન્મ આપ્યો; અને ત્યારથી

પુખ્યાંજલિ

અમે. અમારી જીંદગી સુખી માનવા લાગ્યાં. હું ધીમે ધીમે મારૂં દેવું પતવતો જતો હતો; એવામાં મારા પિતાશ્રીના સને ૧૯૦૨ ના ઓક્ટોબર માસમાં સ્વર્ગવાસ થયો. મારા નાના ભાઈ મહોલાલે અંગ્રેજી કેળવણી લીધી નહોતી. તેણે ધરનું ઉધરાણીનું કામ ઉપાડી લીધું, અને તે એ ધંધામાં ફતેહમંદ નીવડ્યો. આ વખત ભાઈ ત્રીભોવનદાસ પણ બી.એ. ની પરીક્ષામાં પાસ થઈ નોકરીએ વળગ્યા હતા. ભાઈ મુળજી મેટ્રિકમાં પાસ થયો હતો અને ગુજરાત કૉલેજમાં દાખલ થયો હતો. ભાઈ મોહનલાલે અભ્યાસમાં આગળ નહિ વધી શકવાથી સેકન્ડ ગ્રેડ પબ્લીક સર્વિસ સર્ટિફિકેટ મેળવ્યું હતું અને નોકરીની શોધમાં હતા. ભાઈ છોટાલાલ તથા મોતીલાલ અમદાવાદમાં આવી મીલમાં નોકરી કરતા હતા અને મારી સાથે રહેતા હતા, આ બધા કુટુંબીઓ અમે સાથે અત્રે રાયપુર ભાઉની પોળમાં રહેતા હતા અને સલાહ-સંપત્તી સુખે દિવસ નિર્ગમન કરતા હતા. આ સબંધમાં હું મારી પત્નીનાં જોટલા વખાણ કરું તે ઓછાં. મારે કહેવું જોઈએ કે તે અબણ તથા ગામડામાં ઉછરેલી હોવા છતાં ગૃહવ્યવસ્થામાં ધણી જ હોંશિયાર હતી, અને તે મને મારી મુશ્કેલીમાં બોળાવે થઈ પડવાને બદલે હોંમત અને મદદ આપતી.

સને ૧૯૦૪ ના જૂન માસમાં મારી રૂ. ૧૦૦) ના પગારથી બરુચના ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ તરીકે બદલી થઈ. ટ્રેઈનીંગ કૉલેજમાં લાંબા વખત સુધી ગુજરાતીમાં બરુચ બોલવાનો મ્હાવરો થયા પછી એકદમ અંગ્રેજી સ્કુલમાં અને તે વળી ઉપલા વર્ગમાં બધા વિષય અંગ્રેજીમાં શીખવવા તે શરુઆતમાં

આત્મકથા

સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલ લાગે. તેમ મારી બાળતમાં પણ બન્યું. સદ્ભાગ્યે મારે સાતમા ધોરણમાં ગણિતનો વિષય શીખવવાનો હોવાથી મને આ મુશ્કેલી ઝાઝી નડી નહિ. ભરતનાં હવા પાણી અને માફક આવ્યાં નહિ અને મારી પત્નીની તબીયત લઘ્વડી. સને ૧૯૦૬ ની સાલમાં પુત્રીના પ્રસવ પછી અમારા સંસારસુખનો અંત આવ્યો, અને નવી દુગ્ધા શરૂ થઈ. ભરત શહેર સુરત તથા અમદાવાદ કરતાં વધારે ખર્ચાળ છે, તેમજ આખાદ પણ નથી. રૂની મોસમમાં જ માત્ર ધંધે તે સિવાય બીજો કોઈ વ્યાપાર ધમધોકાર ચાલતો જણાતો નથી. અમદાવાદની માફક લોકો પૈસે ટકે સુખી નથી તેમજ સુરત જેવા શોખીન નથી. મને તો ત્યાંના લોકો તદ્દન બેદરકાર ને મુંઝ લાગ્યા. આ વખતે બાઈ મૂળજી મદ્રાસ મેડીકલ કોલેજમાં અભ્યાસ કરવા ગયો હતો. તેના ખર્ચમાં, દવાદારમાં અને ધરના ખર્ચમાં મારા રૂ. ૧૦૦) પૂરા થઈ જતા. વળી મંદવાડને લીધે મન ઉદ્વેગમાં રહેતું. આખરે કંટાળીને સને ૧૯૦૭ ની સાલમાં મારી પત્ની તથા છોકરાંને અમદાવાદ મોકલ્યાં અને બાઈ મોતીલાલ ધર રાખી તેમની સાથે રહ્યા, અત્રે પણ દવાની કાંઈ ટીકી લાગી નહિ.

સને ૧૯૦૭ ના જુન માસમાં મારી બદલી અમદાવાદ આર. સી. હાઈસ્કૂલના પહેલા આસીસ્ટન્ટ તરીકે રૂ. ૧૫૦ ના

પગારથી થઈ. આથી હવે મારે મારાં

અમદાવાદ છોકરાં સાથે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો તે

એક રીતે ધન્યરની કૃપા જ ગણાય. અત્રે

૭ માસ પછી મને ટ્રેઇનીંગ કોલેજમાં વાઇસ પ્રિન્સીપાલની જગ્યા મળી. આ પ્રમાણે નોકરીમાં હવે હું આખાદ થવા લાગ્યો. મ્હારી સ્ત્રીના મંદવાડ લંબાયો, તે બધે એવી તેને આજ્ઞા નહોતી

પુષ્પાંજલિ

જ. ભરુચથી મારી બદલી અત્રે થઈ તે પહેલાં જ મારી પુત્રી અતિથય પીડાઈ દેવશરણુ થઈ હતી. સને ૧૯૦૮ ના જુન માસમાં ભરુચ હાઈસ્કુલના હેડમાસ્તરની જગા ખાલી પડવાથી એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર મી. લૉરીને ત્યાં કેટલીક ખટપટ ચાલી. ભરુચ મને પસંદ નહોતું જ છતાં ખટપટને લીધે ત્યાંની જગા ન મળી તેથી સહેજ ગ્લાનિ થઈ. મારી પછીના મી. પંડ્યાને ભરુચ નીમ્યા અને વાઇસ પ્રિન્સીપાલની જગાએ મી. બલસારી પાછા ફરવાથી મારે પાછું હાઈસ્કુલમાં જવું પડ્યું. પરન્તુ જે થયું તે બધું સારાને માટે જ ડીરેક્ટરને લાં અરજ કરવાથી મારે કેસ ધ્યાનમાં લેવાયો અને સને ૧૯૦૮ ના ઓગસ્ટ માસમાં નડિયાદના હેડમાસ્તર અને મારા મિત્ર મી. હરિકૃષ્ણ ફકીરભાઈ ભટ્ટનું અકાળ મૃત્યુ થવાથી હું તે જગામાં મારી આત્મા મેટરનો હેડમાસ્તર નીમાયો. સાડા પંદર વર્ષ આસીસ્ટન્ટ તરીકે નોકરી કર્યા બાદ સ્વતંત્ર થયો. મારી પત્ની હજી મને સારે દરજ્જે ચઢેલો જોવાને જીવતી હતી. મારો ભાઈ મહોલાલ પ્લેગના પંઝામાં ફસાઈ સ્વર્ગસ્થ થયો હતો અને ધરકામને માટે ભાઈ છોટાલાલ ગયા હતા તે પણ જિમાર પડી કામને માટે નાલાયક થયા હતા. ભાઈ ત્રીભોવનદાસ મહિકાંઠા એજન્સીના પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબની ઓફીસમાં રૂ. ૪૦) ના પગારમાં દાખલ થઈ રૂ. ૫૫) ના પગારથી સેકન્ડ ક્લાર્ક થયા હતા. ભાઈ મૂળજી મદ્રાસમાં હજી અભ્યાસ કરતો હતો. અભ્યાસમાં તે ધણો મંદ હતો; અને વારંવાર પરીક્ષામાં નપાસ થતો હતો. ભાઈ મોહનલાલે ગાયકવાડી રાજ્યમાં નોકરી લીધી હતી. ભાઈ મોતીલાલ ઉધરાણીનું કામ કરવા ખડાલ રહેતા હતા. માર્ડે દેવું ધણે ભાગે હું પતવી રહ્યો હતો તેમજ ખડાલના

આત્મકથા

ધરના દેવામાંથી પણ મુક્ત થયો હતો. હવે પૈસાનું મોં જોવાનો પ્રસંગ આવતો હતો.

સને ૧૯૭૮ના ઓગસ્ટ માસની ૨૪મી તારીખે નડિયાદ હાઈસ્કુલનો ચાર્જ લીધો અને હવે કાંઈ સુખી ઊંઘગીનો ભાસ થવા લાગ્યો. સારા હોદ્દાની જગા મળી, નડિયાદ સર્વ દિશામાંથી માન મળવા લાગ્યું. જે સ્કુલમાં હું એ. ખી. સી. ભણ્યો તે જ સ્કુલનો હેડમાસ્તર અને જે ઓરડામાં મેં વિદ્યાર્થી તરીકે શરુઆત કરેલી તે જ ઓરડામાં મારી ઓપીસ, આ બધી બાબતોથી માઈ મન બહુ જ પ્રકૃષ્ટિત રહેતું. વળી જે સ્કુલમાં મી. ત્રીવેદી અને ધ્રુવ જેવાએ નામના મેળવેલી તે સ્કુલમાં તેમના કરતાં પણ વિશેષ ખ્યાતિ મેળવવાને મહેનત પણ તનતોડીને કરવા માંડી. હું હેડમાસ્તર તરીકે રૂતબંદ થયો અને મી. લોરીનો સારો અભિપ્રાય મેળવ્યો.

પરંતુ મારી પત્નીના મંદવાડને લીધે મારે બહાર સુખી ને ધરમાં દુઃખી એવું જીવન ગાળવાનું હતું. ધણી ઉપાયો કરવા છતાં તેની તબિયત ઠેકાણે આવી નહિ પત્નીનો સ્વર્ગવાસ અને તે દિન પર દિન લેવાતી ગઈ. શરીર શુષ્ક થઈ ગયું અને અન્ત નજીક આવવા લાગ્યો. આ વખતે કાંઈક બચાવ કરીને મેં રૂ. ૬૦૦)ના દાગીના કરાવ્યા હતા. વળી મારાં વિધવા બેન દિવાળી ધણી વખતથી માંદાં હતાં તે અત્રે આવ્યાં હતાં અને તેમની પણ કેટલીક જાણસો જતાં પહેલાં મારે ત્યાં મૂકી ગયાં હતાં. નડિયાદના વાઘરી દૂપા ચોર તરીકે મશહૂર છે; અને ગામના કેટલાક બદમાસ પાટીદારો તેમની પાસેથી ચોરીનો માલ

પુખ્તાંજલિ

ખરીદી તેમને ઉત્તેજન આપે છે એમ કહેવાય છે. એક દિવસ રાત્રે ચોર આવી કોમ્પાઉન્ડમાં ભરાઈ રહ્યા; અને ઘરમાં પેસવાની પેરવી કરતા હતા. એવામાં મારાં પત્નીએ જાજર જવા સાડ પારણું ઉઘાડ્યું. આ પ્રમાણે ધર ઉઘાડું રહેવાથી ચોરને પેસવાનો લાગ મળ્યો અને અમે અડધા જાગતા ઉઘતા હતા એવામાં તો મારા પોતાના ખાટલા નીચેથી ટૂંક ખેંચી ચોર ચાલતો થયો. તે ગયો તે ગયો જ. ધણી તજવીજ કરતાં પત્નો લાગ્યો નહિ; અને આશ્ચર્યે રૂ. ૧૦૦૦)નું નુકશાન થયું. મારાં પત્ની તથા બેન દીવાળી આ બનાવ બન્યા પછી લગભગ ત્રણ મહિને સ્વર્ગસ્થ થયાં. બેન દીવાળી માંદાં હતાં તેમને છેવટની વખતે મળવાનો મારાં પત્નીને વિચાર થયો; અને મારા ના કહેવા છતાં હઠ પકડી ખડાલ ગયાં. પરિણામ એ આવ્યું કે દવા છોડી દેવાથી તેમનો અંત બેન દિવાળીના પહેલાં પંદર દિવસે આવ્યો. ખડાલમાં એમ લાગ્યું કે હવે વધારે વખત જીવશે નહિ એટલે અમને નડિયાદ મળવાને માટે ગાડામાં આવી સ્થિતિમાં મુસાફરી કરી; તેથી કાળ વહેલો આવ્યો; નિર્મિત હશે. સને ૧૯૦૮ના ફેબ્રુઆરીની દશમી તારીખે નડિયાદ આવ્યા પછી બે કલાકે સાંજના પાંચ વાગ્યા પછી, એટલે મને તથા છોકરાને મળ્યા બાદ, દેહ છોડ્યો. તેનો મારી સાથે સંબંધ થયા પછી હું ધણી જ કરજમાં આવી ગયો હતો અને તે દુનિયા લાગીને ગઈ તે જ અરસામાં હું દેવામાંથી તદ્દન મુક્ત થયો હતો. મુ. ગોકળદાસના રૂ. ૨૦૦) બાકી હતા તે પણ મેં આપી દીધા હતા. આવો સુખદુઃખથી મિશ્ર ગૃહસંસાર મેં માત્ર અગિયાર વર્ષ ભોગવ્યો. એકત્રીસ વર્ષની વયે લગ્ન કર્યો અને બેતાલીસ વર્ષની ઉંમરે વિદુર થયો. ઈશ્વરેચ્છા બલીયસી!!

આત્મકથા

હવે હું દુઃખમાં આવી પડ્યો. પણ ચિ. રમણ આઠ વર્ષનો થયો હતો એટલે તેની કાંઈ ખાસ સંભાળ લેવાની રહી નહોતી. જે સ્થિતિમાં ઇશ્વરે મને મૂક્યો પછી હતો તેજ સ્થિતિમાં સુખ માનવું અને ઇશ્વર જે જે કરે છે તે સારા જ માટે કરે

છે એ સિદ્ધાંતને વળગી રહેવું, એ જ યોગ્ય લાગ્યું. સદગુણ વાન વિસારે મૂકી અને માત્ર મારી નોકરીની ફરજ બજાવવામાં, ચિ. રમણની તન્દુરસ્તી તથા કેળવણી પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં અને સારા માણસોના સહવાસમાં રહી આનન્દમાં દિવસ નિર્ગમન કરવામાં માફ મન પરાવ્યું. નડિયાદ હાઈસ્કુલ આ વખતે ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતી. મળથી વિદ્યાર્થીની પસંદગી સારી થતી, અને શિક્ષક વર્ગ મહેનતુ, ખંતિલો, ને ઉત્તમ આદર્શવાળો હતો. મારે આ જગ્યાએ કહેવું જોઈએ કે મેં આ પછી ભરૂચ હાઈસ્કુલ અને અમદાવાદ હાઈસ્કુલમાં હેડમાસ્ટર તરીકે કામ કર્યું પણ જે સલાહશાન્તિથી અને સરલતાથી મેં નડિયાદ હાઈસ્કુલ ચલાવી તે સરલતા અને મદદ મને ભવિષ્યમાં કોઈ સ્કુલમાંથી શિક્ષક વર્ગ તરફથી મળી નથી અને મળશે પણ નહિ. સ્કુલના કામમાં જ મને આનંદ લાગતો, ઘેર મને ગમતું પણ નહિ, દશ વર્ષની લાંબી મુદત દર્મીઆન મારા કોઈ પણ ઉપરી અમલદાર તરફથી ઠપકાના રૂપમાં મારે એક પણ શબ્દ સાંભળવાનો પ્રસંગ આવ્યો નહોતો. મેટ્રિકયુલેશન તથા સ્કુલ દ્વારનલ પરીક્ષાનાં પરિણામ સાંભળીને લોકોને આનંદ થતો. યુનિવર્સિટીમાં નડિયાદ હાઈસ્કુલના કોઈ કોઈ છોકરા ઉપર નંબર આવતા અને કોલેજોમાં પણ તેમના ઉદ્યોગ અને ખંતથી તેમના પ્રોફેસરો હેરત પામતા. હું સને ૧૯૧૧ થી ૧૯૧૫

પુષ્પાંજલિ

સુધી મ્યુનિસિપાલિટીમાં મેમ્બર નીમાયો હતો; અને તે વખતે રકુલબોર્ડના ચેરમેન તરીકે નડિયાદની બધી યુજરાતી રકુલો. મારી દેખરેખ નીચે હતી. મારી પહેલાંના રકુલબોર્ડના ચેરમેન મી. ગીરધરદાસ દેસાઈના વખતમાં તેમજ ત્યારપછી મારા વખતમાં નડિયાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રકુલો આબાદીના શિખરે પહોંચી હતી; અને ત્યારબાદ તેમની દિન પર દિન અધોગતિ થતી ચાલી છે, અને હાલની અસહકારની પ્રવૃત્તિએ તેમને છેક ડામાડોળ સ્થિતિમાં લાવી મૂકી છે.

મારા કેમ્પાઉન્ડમાં મેં રકુલના શિક્ષકો માટે એક બેડમીન્ટન કોર્ટ બનાવ્યો હતો; અને સાંજે બહાર ખુદી હવામાં બધા શિક્ષકો એકઠા થતા અને આનંદ

કલબ કરતા. હું ઘેર એકલો હોવાથી મારું મન વારંવાર ગ્લાનિમય રહેતું તે આ સહવાસથી

આનંદ મેળવતું. આ કલબમાં ધીમે ધીમે ગામના અમલદારો દાખલ થયા; અને તે અમલદારની કલબ કહેવાવા લાગી. થોડા વખત પછી અમલદારો આવતા બંધ થયા; પરંતુ છેવટ સુધી શિક્ષકો તો તેમાં રસ લેતા રહ્યા.

હું હોસ્ટેલના હેડમાસ્ટર માટે બાંધેલા બંગલામાં રહેતો. હવા પાણી સારાં હતાં. હોસ્ટેલનો એક બ્લોક હતો.

હોસ્ટેલમાં છોકરાની સંખ્યા વધવા માંડી;

હોસ્ટેલ તેથી બીજો બ્લોક બત્રીસ વધારે વિદ્યાર્થી માટે બંધાયો. છોકરાઓની સંખ્યા ૬૦

થી ૭૦ સુધી રહેતી. વિદ્યાર્થીઓ બધા ઉદ્યોગી અને હિસાબ કામમાં કુશળ હતા. તેથી મને વ્યવસ્થામાં ઝાઝી મહેનત પડતી નહિ. ચિ. રમણે સને ૧૯૧૨ થી અંગ્રેજી અભ્યાસ કર્યો ત્યારથી અને તે પહેલાં પણ હોસ્ટેલના વિદ્યાર્થીઓની

આત્મકથા

સોખતમાં જ રહેતો અને તેમના સહવાસમાં તેનો વખત આનંદમાં જ પસાર થતો; મા વિનાના ધરની દુગ્ધાનો તેને બિલકુલ ખ્યાલ આવવા પામતો નહિ. એક રીતે આ મને ઠીક લાગ્યું જે કે તેથી મારે મારી જીંદગી એકાન્તમાં જ પસાર કરવી પડતી હતી, અને હાલ હું એકાન્તવાસ ચહાનારો બની ગયો છું. આ પ્રમાણે આનંદમાં લગભગ દશ વર્ષ ગાળ્યાં. બાકીનાં છ વર્ષ નોકરીનાં રહ્યાં હતાં તે પણ ત્યાં જ વ્યતીત થશે એમ હું માનતો હતો.

સને ૧૯૧૮ની સાલમાં અમારા એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ મી. સાવરકર હતા. હું ધણા વર્ષથી નડિયાદમાં હતો ; અને સુખી હતો. મારી બીજે ગામ

પાછું ભરુચ જવા મરજી નહોતી. મારા ભોળા સ્વભાવને લીધે મેં તેમને એકાદ બે વખત આ

પ્રમાણે કહેલું પણ ખરું. ભરુચ હાઈસ્કુલના હેડમાસ્ટર ગુજરી જવાથી અમારા એન્જ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબને કોણ જાણે શું થયું કે મને બીલકુલ પૂછ્યા વિના અને કાંઈ પણ કારણ સિવાય મારી ભરુચને માટે ભલામણ કરી. ગેઝેટમાં નિમણુંક બહાર પડી ત્યારે જ મને ખબર પડી. હું નિરાશ થઈ ગયો. ફરી પાછું નસીબમાં ભરુચ ! જે ગામમાં હું દુઃખી થયો તે જ વળી ફરીથી સેવવાનું ! મહેરબાન ડીરેક્ટર સાહેબને લખતાં તેમણે જણાવ્યું કે મી. સાવરકરની ભલામણથી જ તમને બદલવામાં આવ્યા છે. માથે પડી વિશ્વદેવા. નોકરી કરવી ત્યાં ગમવાનો કે ન ગમવાનો સવાલ કેવો ? સને ૧૯૧૮ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં ભરુચ ગયો. આ વખતે ચિ. રમણુ મેટ્રિક્યુલેશન કલાસમાં હતો ; તેને તેના સહાધ્યાયીઓ તથા બોર્ડિંગના મિત્રો છોડવા એ અતિશય મુશ્કેલ લાગ્યું. મને

પુખ્તાંજલિ

પણ મારી પોતાની માની લીધેલી સ્કુલ તથા મારા પ્રિય શિક્ષકો છોડવા તે ભારે લાગ્યું.

ભરૂચ સ્કુલથી તો હું જાણીતો હતો. પણ હૉસ્ટેલ થોડા વખત ઉપર જ બંધાઈ હતી. મારે રહેવાનું મકાન નડિયાદ જેવું જ હતું. છોકરાઓ માટેનું મકાન

સ્કુલ ને હૉસ્ટેલ જુદા ધાટનું છે. ચોરડા મોટા અને ચાર છોકરા રહે તેવી સગવડવાળા છે. સ્કુલ મેં

પહેલાં જોઈ હતી તેવી જ સ્થિતિમાં હતી. તેમાં ખીલકુલ સુધારો થયો નહોતો. ભરૂચમાં પારસી માખાપો પોતાના છોકરાંની કેળવણી પાછળ ખુબ ધ્યાન આપે છે. ઘેર ખાનગી શિક્ષક પણ રાખે છે; પણ છોકરાઓ અસલથી રખડેલ, તોફાની અને બેદરકાર છે. ઘેર માસ્તર આવે તેટલો જ વખત હાથમાં ચોપડી ઝાલે, પછી વાંચવાના સોગન ખાધેલા. વર્ગમાં પણ ધ્યાન એવું જ આપવાનું. ઘેર શિક્ષક આવે છે તેની પાસે લાણી લઈશું. વર્ગમાં માસ્તર શું શીખવે છે ? એ જ વિચાર. ખાનગી શિક્ષકો છોકરાંને સુધારવા કરતાં વધારે બગાડે છે. અંગ્રેજી શબ્દોના ઉચ્ચાર એવા શીખવે છે કે સ્કૂલના ટ્રેઇનડ માસ્તરોને તે સુધારવા ખુબ જ મુશ્કેલ પડે. છોકરાઓને મન સ્કૂલના ટ્રેઇનડ શિક્ષકો પોતાના ખાનગી શિક્ષકો આગળ કાંઈ વિસાતમાં નહિ, હિંદુ માખાપો તો છોકરાંની કેળવણી પાછળ ખીલકુલ ધ્યાન આપતા નહિ; અને છોકરાંઓ પારસી છોકરાઓ કરતાં વિશેષ રખડેલ. લલ્લુભાઈના ચકલામાં રાતના સાત વાગ્યાથી નવ વાગ્યા સુધી ટોળું વળીને બેસે ને જતા આવતા ભોંકોની ટૂંકા મશ્કરી કરે, ઘેર હાથમાં ચોપડી ઝાલવાના સોગન ખાધેલા. માખાપો ખીલકુલ બેદરકાર પોતાનો છોકરો વર્ગ ન ચઢ્યો હોય અથવા મેટ્રિક્યુલેશનમાં તેને

આત્મકથા

જવાનું ફોર્મ ન મળ્યું હોય ત્યારે જ હેડ માસ્તર અથવા શિક્ષકોને ત્યાં ફેરા ખાય. તે સિવાય શિક્ષકોની દરકાર રાખે જ કાણુ ? પારસીઓની માફક તેમને પણ ખાનગી શિક્ષક રાખવાની ટેવ પડેલી અને શિક્ષક ઘેર આવે છે અને છોકરાં લણે છે એમ જ માની બેઠેલા; પણ સ્કુલમાં તેમનો અભ્યાસ કેમ ચાલે છે તેની દરકાર કરે જ કાણુ ? ભરુચમાં ટયુશનનો પ્રચાર બહુ જ છે; અને તેથી જ કેળવણીની બાબતમાં છોકરા બહુ પછાત છે. સરકારે ખાનગી ટયુશન તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ. મારા માનવા મુજબ સરકારી હાઈસ્કુલના સારા શિક્ષણની લોકોને બીલકુલ દરકાર નથી. ગમે તેવી સ્કુલ અગીઆરથી પાંચ વાગ્યા સુધી છોકરાને સ્કુલની અંદર ગોંધી મૂકે તે તેમના માટે બસ છે, ગણિતના વિષયમાં નેવું ટકા છોકરાઓ કાચા, કારણ કે તેમનું મગજ સ્થિર નહિ. બોર્ડ પર દાખલા શિખવાતા હોય ત્યારે ચિત્ત ક્યાંયે ભટકતું હોય. કેટલાક તો એમ માની બેઠેલા કે ગણિત તો આપણને આવડે જ નહિ પછી તેની પાછળ મહેનત કરવી નકામી.

ભરુચ આગ્યા પછી સ્કુલમાં મહેનત વિશેષ કરવી પડી; તેમ જ હવા પાણી માફક આવ્યાં નહિ તેથી તબીબીયત બગડી; છતાં ય નબળાઈનાં ચિહ્ન બહારથી તબીબીયત લથડી જણાયાં નહિ. હું નડિયાદ હતો ત્યારે દાક્તર વરજીવનદાસ દામોદરદાસ મરચંટ કેટલોક વખત ત્યાંની મ્યુનિસિપલ ડીસ્પેન્સરીના ચાર્જમાં હતા. તેમના જ પ્રયત્નથી મારા કેમ્પાઉન્ડમાં અમલદારની કલબ સ્થાપન થઈ હતી, તેમની સાથે મારે મિત્રાચારી તથા સારો સંબંધ થયો હતો. મારી બદલી ભરુચ થઈ તે અરસામાં તેમની પણ ત્યાં સિવિલ સર્જન તરીકે નિમણુંક થઈ. વળી મી.

પુખ્યાંજલિ

પાર્વતીશંકર જે નડિયાદમાં થોડો વખત સખજનજ હતા તે ત્યાં ફર્ટ ક્લાસ સખજનજ થઈને આવ્યા. આ પ્રમાણે નડિયાદના જુના સ્નેહીઓ ત્યાં મળ્યા એટલે દિવસ આનંદમાં પસાર થવા લાગ્યા. મી. નવરોજ દીનશાજ કેળાવાળા નામના એક પારસી ગૃહસ્થ દરરોજ મારે ત્યાં સાંજે આવતા અને તેમની સાથે હું ફરવા જતો. કોઈ કોઈ વખત અમે સવાર સાંજ બે વખત ફરવા જતા. એક વખત હું ડોક્ટર મરચંટને ત્યાં ગયો હતો ત્યારે મારા પાછલા ભાગમાં કાંઈ દુઃખાવો લાગે છે એવી મેં ફરિયાદ કરી, ત્યારે તેમણે મને મારો પેસાજ તપાસરાવવાની સલાહ આપી, બીજે દિવસે પેસાજ તપાસતાં માલુમ પડ્યું કે મને ડાયાબીટીસ (સાકરિયા પ્રમેહ)નું દરદ છે તે દિવસથી એટલે સને ૧૯૧૮ ના નવેમ્બર માસથી તેમણે મને સાદા ખોરાક ઉપર રાખ્યો. ગળ્યા પદાર્થ ખાવાના બંધ કર્યા. તેમજ ચોખ્ખા દાળ વગેરે જેમાં વધારે ટકા સ્ટાર્ચના હોય તેવા પદાર્થ પણ બંધ કર્યા. મેં બાજરીનો રોટલો, દહીં, કઢી વગેરે ખોરાક પર રહેવા માંડ્યું; અને હાલ ત્રણ વર્ષ થયાં તે મુજબ ચાલે છે. આ ખોરાકથી પરિણામ એ આવ્યું કે મારો મેદ તથા ચરબી ઓછાં થયાં ને શરીરનો દુખાવો મટી ગયો; તથા શરીર હલકું થયું. હવે મને બરુચ પર બીલકુલ કંટાળો આવ્યો. આખરે ૧૯૧૯ ના ફેબ્રુઆરી માસમાં એટલે એક વર્ષ બરુચ આવ્યાં થયું ત્યારે મેં ડીરેક્ટર સાહેબને અમદાવાદ બદલી કરવા માટે અરજ કરી; ડોક્ટર મરચંટ સુકી હવા મારી તંદુરસ્તીને માફક આવશે એવું સર્ટીફિકેટ આપ્યાથી અને મી. સાવરકરને યોગ્ય લાગવાથી મારી અરજ સ્વીકારવામાં આવી અને ૧૯૧૯ ના માર્ચ માસની બીજી તારીખે અમદાવાદની આર. સી. હાઈસ્કૂલનો મેં ચાર્જ લીધો.

હું નડિયાદ પાછો જવાને ખુશી હતો. પણ ગુજરાતમાં પહેલા નંબરની સ્કુલ મને મળી એટલે નડિયાદ માટે બહુ મોહ રહ્યો નહિ. મારા મિત્ર મી. જયકીસનદાસ

આર. સી. શ્રોફ અત્રે એકટૉંગ હેડમાસ્તર હતા તેમને હાઈસ્કુલ અમદાવાદ છોડવું પડ્યું તેથી મારા પ્રત્યે સહેજ માફું લાગ્યું, પણ તે પોતે સુરતના

વતની હોવાથી બહુ પોતાના વતનની પાસે હોઈવધુ અનુકુળ હતું. બહુના શિક્ષકોના સંબંધમાં મારે કાંઈ ફરિયાદ કરવા જેવું નહોતું. તેઓ ઉદ્યોગી તથા મિલનસાર હતા; અને પોતાની ફરજ સારી રીતે બજાવતા. પણ આર. સી. હાઈસ્કુલમાં તેથી કાંઈ ઉલટું તથા વિચિત્ર જોવામાં આવ્યું. પોતાની ફરજનું ભાન નહિ એવા અને ખાતામાં નાલાયક થયેલા કેટલાક શિક્ષકો અત્રે એકઠા થયા હતા. શિક્ષકોમાં બે પક્ષ પડ્યા હતા અને તે એક બીજાનું ખોદતા. વર્ગમાં ભણાવવા ઉપર બીલકુલ લક્ષ આપતા નહિ અને એક બીજાની સામે ફરિયાદ કરતા. કેટલાક તો ટયુશન રાખી પૈસા કમાવામાં એટલા ગુલતાન થઈ ગયા હતા કે સ્કુલમાં વખત થતાં બેજે બેજે હાંફલા ફાંફલા આવતા અને ક્યારે પાંચ વાગે તેની જ રાહ જોતા. સ્કુલના લેસન માટે તૈયારી કરવાનો તેમને બીલકુલ વખત મળતો નહિ. હેડમાસ્તરને ટાઇમસર સ્કુલમાં આવેલા જોઈ તેમના દિલમાં કાંઈ કાંઈ થઈ જાય અને મનમાં બળતા પણ હશે. હું તો નડિયાદ વજેરે સ્થળે પણ સ્કુલના વખત અગાઉ પા કલાક પહેલાં જતો અને સ્કુલ બંધ થયા બાદ પા કલાકે ઉઠતો એટલે સ્કુલના વખત ઉપરાંત અડધો કલાક વધારે રહેતો. અમદાવાદ પણ એ જ નિયમ રાખ્યો હતો અને હજી પણ ચાલુ છે. ધીમે ધીમે શિક્ષકો ટેવાઈ ગયા, કેટલાકની બદલી થઈ, એક શિક્ષક મી.

પુખ્યાંજલિ

ઉપાધ્યાયને તો મારે ઘેર જ મોકલવા પડ્યા. આ પ્રમાણે પહેલું વર્ષ અમદાવાદમાં કંઈક સુસ્કેલીમાં ગાળવું પડ્યું.

મી. ચન્દ્રવદન મુનશી અત્રે મારા ફર્સ્ટ આસીસ્ટન્ટ ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૧ સુધી હતા. આ ગૃહસ્થ શિક્ષક થવાને જ જન્મેલા હોય એમ કહી શકાય. આવા આદર્શ શિક્ષક શિક્ષકો ખાતામાં જેમ વધારે રાખ્યા હોય તેમ ખાતું વધારે દીપી નીકળે. જે વિષય તેમને શીખવવાનું કહેવામાં આવે, જે કામ સોંપવામાં આવે, તે માથે લેવાને તૈયાર અને તે કામ બજાવી આપે પણ સંપૂર્ણ સંતોષ આપીને. મારે કહેવું જોઈએ કે મને મારા કામમાં બે વર્ષ સુધી ઘણી જ રાહત મળી. છોકરાઓનો ભાવ પણ તેમના ઉપર પૂર્ણ. પોતાની તબીયતની પણ દરકાર નહિ કરતાં તેમણે સખત કામ કર્યા કર્યું. અત્રેથી સુરત મીડલ સ્કુલના હેડમાસ્ટર તરીકે સને ૧૯૨૧ ના માર્ચ માસમાં બદલાયા; અને ત્યાં ગયા પછી છ મહિને તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

હાલમાં સ્કુલ આખાદ સ્થિતિમાં છે. શિક્ષક મંડળ ઉઘોગી અને મહેનતુ છે. એકાદ બે વાંધા પડતા શિક્ષકને થોડા વખત

પર દૂર કરવા પડ્યા છે. શિક્ષકો સાથે

હાલ મુશીબત મને આ સ્કુલમાં જ પડી. આનું

કારણ મને એ જણાય છે કે હાલમાં

ચાલતી અસહકાર પ્રવૃત્તિએ તેમના મગજ પર કંઈક ખોટી અસર કરી છે. અમે સરકારી નોકરી કરીએ છીએ માટે અમે તેમના ગુલામ નથી; અમે અમારા સ્વતંત્ર વિચાર કોરાણે મૂકી શક્તા નથી, એમ તેઓ માનતા હશે પરંતુ માફ એવું માનવું છે કે સરકારી નોકરીમાં કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સાચું કામ આપવામાં

આત્મકથા

એમનું સ્વાતંત્ર્ય ક્યાંય હણાતું નથી. અને એમ છતાં ન ફાવતું હોય તો તેમણે ગુલામગીરીની નોકરી છોડી દધ સ્વતંત્ર ધંધો શોધી લેવો; પણ જ્યાં સુધી એ ક્ષેત્રમાં છે ત્યાં સુધી એમના વિચારો એમની ફરજની આડે આવવા જોઈએ નહિ.

હવે મારી નોકરીની મુદત પૂરી થવા આવી છે. સને ૧૯૨૪ના જાન્યુઆરી માસની ૨૪મી તારીખે હું ફારગ થઈશ. હાલના સંયોગો

જોતાં તો હું આ સ્કુલમાંથી જ પેન્શન

હવે ઉપર જઈશ. પણ આવતી કાલ શું થશે

તે કહી શકાય નહિ. હું પહેલાં એમ ધારતો

હતો કે બધી નોકરી નડિયાદમાં જ પૂરી કરીશ, પણ ત્યાંથી બે સ્કુલો બદલવી પડી; પરંતુ હવે થોડી મુદત છે એટલે એમ માની શકાય કે અત્રેથી ખસવું નહિ પડે. મને હાલના ટ્રેડની ગણતરી મુજબ અને સીલેક્શન ટ્રેડ ન મળે તો રૂ. ૩૦૧ માસિક પેન્શનના મળશે. ભવિષ્યમાં મારે શું કરવું તેનો હજી મેં વિચાર કર્યો નથી; પણ મેં મારી જીંદગી સતત ઉદ્યોગમાં ગાળી છે એટલે મને જોસી રહેવું તો નહિ જ ગમે. નોકરી તો ન જ કરવી એ મારો દૃઢ નિશ્ચય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ એક વખત ફરીથી જોઈ જઈ કેમ સારા વિદ્વાન સંતની સોળતમાં રહી ભાગવત, ઉપનિષદ, વિચારસાગર વગેરેનો અભ્યાસ કરવો અને તેમ કરતાં વખત મળે તો ગુજરાતી સાહિત્યમાં કાંઈક મદદગાર થઈ પડવું એવો હાલ તો વિચાર છે; પછી તો મુખ્ય આધાર આર્થિક સ્થિતિ ઉપર. પૈસા એકઠા કરવા પર મેં લક્ષ આપ્યું નથી અને તે માફ જોય પણ નથી.

કુટુંબના બાકીના હેવાલમાં લાઈ સીનોવનદાસ

પુખાંજલિ

સને ૧૯૧૧માં મહીકાંઠા પોલીટીકલ એજન્ટ સાહેબના હેડક્વાર્ટ્સ
થયા. ત્યારબાદ તેમણે લગ્ન કર્યા. સને

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૬માં તેમને ડેપુટી પોલીટીકલ
એજન્ટની જગા મળી. હાલમાં તે માસિક

રૂપિયા ૪૦૦) ના પગારથી રેવાકાંઠા એજન્સીમાં દફતરદારના
હોદ્દા પર છે. તેમને કાંઈ ફરજંદ નથી. ભાઈ મોહનલાલ હાલમાં
રૂ. ૬૦ ના પગારથી પોલીટીકલ ખાતામાં નોકર છે. મૂળજી
ભાઈ મદ્રાસ ભણતા હતા ત્યાં એલ. એમ. એન્ડ એસ. ની
પરીક્ષામાં બે વખત નપાસ થયા એટલે તેમની ઇંગ્લેંડ જઈ
ડીગ્રી મેળવવાની વૃત્તિ થઈ. ઘણું સમજાવ્યા છતાં તેમણે
માન્યું નહિ. સને ૧૯૧૩ ની સાલમાં તેમનું લગ્ન
કરવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ ત્રણ મહિના પછી હઠ
કરીને ઇંગ્લેંડ જવા તૈયાર થયા. હું તદ્દન વિરુદ્ધ હતો છતાં
છેવટે મારે હા કહેવી પડી અને રૂપિયા પણ આપવા પડ્યા.
એડીનબરોમાં એલ. આર. સી. પી. એન્ડ એસ.ની ડીગ્રી છ
માસ પછી લીધી; પરંતુ ડી. પી. એચ. માટે અભ્યાસ
કરવાને લીવરપુલમાં આવીને રહ્યા. ત્યારબાદ લડાઈ જગવાથી
નોકરીમાં રહી પડ્યા. આજે આઠ વર્ષ થયાં આ બાબત
આવવાનું નામ પણ દેતા નથી. અંગ્રેજી હંદગીનો મોહ એટલો
બધો લાગી ગયો છે કે પોતાના દેશને તો એક નર્કભૂમિ
ગણે છે. આ ભાઈના સંબંધમાં મેં મારી કમાણીનો મોટો ભાગ
ખોયો છે, એટલું જ નહિ પણ મારી ન્યાત જાતમાં પણ હું
લોકોની બત્રીસીએ ચઢ્યો છું. તેમનાં પત્ની. અ. સૌ.
ડાહીલક્ષ્મી મારે ત્યાં રહી અંગ્રેજી અભ્યાસ કરે છે અને
સુખે કે દુઃખે ઇંગ્લેન્ડમાં તેમની સાથે રહેવાની તૈયારી કરે છે.
આમ બિચારી બહુ જ લોણી છે અને તેનું ભવિષ્યમાં શું

આત્મકથા

થશે એ વિચારથી નિરંતર મન ચિંતાતુર રહે છે. ભાઈ છોટાલાલ સને ૧૯૧૩ ની સાલમાં ગુજરી ગયા છે, તેમની વિધવા ખડાલમાં રહે છે. ભાઈ મોતીલાલ હજી હયાત છે અને તે પણ ખડાલમાં જ રહે છે. ચિ. રમણ હાલમાં સીનિયર બી. એ. માં છે. તેનું લગ્ન સને ૧૯૨૦ ના એપ્રિલ માસમાં થઈ ગયું છે. ભવિષ્યમાં તે કાયદાનો અભ્યાસ કરવા માગે છે. ખડાલમાં મેં એક ઘર લીધેલું છે તેમાં કાંઈ સુધારો ક્યો નથી; તેમજ બીજી કાંઈ મિલકત વસાવી નથી. ત્રીમોવનદાસે અમદાવાદમાં આકાશોદના કુવાની પોળમાં એક ઘર વેચાતું લઈ સમરાવ્યું છે. મારો પણ અમદાવાદમાં સ્થાયી રહેવાનો વિચાર છે અને તેને માટે ઘર અથવા શહેર બહાર જમીનની શોધમાં છું ; પણ હજી સુધી કાંઈ ઠેકાણું પડ્યું નથી.

હવે આ મનુષ્યાવતાર ધારણ કરી મેં થું કર્યું તેનું સરવૈયું કાઢતાં મેં માત્ર ઉદરપોષણને માટે સરકારની નોકરી કરી એમ સૌ કોઈ ધારશે. અલગત, આ વાત સાચી છે; પરંતુ મનુષ્ય માત્રની પહેલી ફરજ એ છે કે પોતાનું તથા કુટુંબનું સારી રીતે પોષણ થાય એવો ઉદ્યોગ કરવો. આ ઉદ્યોગ એવો હોવો જોઈએ કે બીજાને આપણે હરકત કરતાં ન થઈ પડીએ. કેટલાક લોકો એવો ધંધો કરે છે કે જે પ્રમાણમાં તેઓ વધારે પૈસા મેળવે છે તે પ્રમાણમાં તેઓ ગરીબ લોકોનાં સુખનાં સાધન લઈ લે છે. કેટલાક એવી

ઉપસંહાર રીતે પૈસા કઢાવે છે કે તેથી ગરીબોની આંતરડી કકળ્યા વિના રહે જ નહિ.

કેટલાક ધંધામાં દોંગાઈ, લુચ્યાઈ ઠગાઈ સિવાય કાંઈ જોવામાં આવતું જ નથી. જેમણે વધારે પૈસાનો સંચય ક્યો છે અને

પુષ્પાંજલિ

જે મોટરોમાં ફરે છે તેમનો પૈસો ગરીબોના સુખને ભોગે જ મેળવેલો હોય છે. અમારા શિક્ષકના ધંધામાં કોઈ પણ જાતનું અપ્રમાણિકપણું છે જ નહિ. ગરીબોને રીખવાનું પ્રયોજન જ હોતું નથી; ખીજની પાસેથી લઈ લેવું નહિ તે તેમને આપવા બરાબર છે. ખીજને રીખવા નહિ એ તેમને સુખી કરવા બરાબર છે. આ રીતે શિક્ષકનો ધંધો ઉત્તમ છે. સીધે માર્ગે ચાલવું એનો અર્થ જ ઈશ્વરથી ડરીને ચાલવું. શિક્ષકના ધંધામાં એવું કાંઈ કરવાનું નથી કે જેથી ઈશ્વર નાખુશ થાય. વધારામાં વિદ્યાદાન એ શ્રેષ્ઠ દાન છે. મારા હાથ નીચે શીખી આજ ભગભગ પાંચસો કુટુંબ સુખી થયાં હશે. વિદ્યાર્થીઓ પોતાની છોકરવાદ સ્થિતિમાં કદાચ સમજી ન શકે કે શિક્ષકો તેમના હિતને માટે કેવા ઉપાયો યોજે છે, પરંતુ પાછળથી તેમને તેની ખબર પડ્યા વિના રહે જ નહિ. કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે મેં દુનિયામાં કાંઈ કર્યું નથી એમ કહી શકાય જ નહિ. મારા સંબંધમાં જે જે આવ્યા છે તેમને મેં સારે રસ્તે દોર્યા છે; સુખનાં સાધન બતાવ્યાં છે; અને મારા અનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે તેઓ સીધી અને સુખી જીંદગી ગાળે છે. વળી મેં કોઈને દુઃખ દીધું નથી, કોઈનું ભુંડું કર્યું નથી, તેમ ઇચ્છું પણ નથી. મારા ધંધામાં લુચ્ચાઈ દોંગાઈ, જીજ્ઞાસુ વગેરેને જગા નથી. ખીજને અનીતિનાં કર્મ પણ જવલ્લે જ કર્યા હશે; છતાં હું કહી શકતો નથી કે હું સાધુ પુરુષ છું. છોકરવાદ અવસ્થામાં, યુવાનીના મદમાં, કાંઈ ભૂલ ચૂક પણ અહીં હશે તે માટે ઈશ્વરની માફી માગું છું.

પૂરવાણી

સ્વર્ગસ્થ પૂજ્ય પિતાશ્રીએ એમની આત્મકથા ઇસ્વી સન ૧૯૨૨ના મે મહિનામાં લખી; એ વખતે પૂજ્ય પિતાશ્રીનો ઘણો ખરો વખત પૌત્રી સાથે જ પસાર થતો. ઇસ્વી સન ૧૯૨૩ ના જુન મહિનામાં મહેં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરી. જીલાઇ મહિનામાં સોલીસીટર થવાની ઉંચી આશાથી મેં મુંબાઇ પ્રયાણ કર્યું; ત્યારથી પૂ. પિતાજીને એકલવાયું લાગવા માંડ્યું પરંતુ મારા મનોરથોને મારવા એમનું દિલ ચાડ્યું નહિ. કદાચ મારા એ પ્રસ્થાન પ્રત્યે એમની સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ નહિ પણ હોય. એમનાથી એકાન્તવાસ સહેવાયો નહિ. માફ ગાડું પણ મુંબાઇને ચીલે ચઢી શક્યું નહિ. પૂજ્ય પિતાજી મારી વધારે પડતી ચિન્તા કરતા. મેં મૈત્રીના આદર્શ સેવતાં સ્વાસ્થ્યનું ખલિદાન આપ્યું. મારી આશાઓ વણસી ગઇ. હું માંદો પડ્યો.

મૂળથી જ પૂજ્ય પિતાજી મુંબાઇથી લડકતા; હું માંદો પડ્યો એટલે તે બેવડા ચિન્તાતુર બની ગયા. એમના મિત્ર રાજવૈદ જીવરભાઇની કાળજીથી મારો અસાધ્ય રોગ કાણુમાં આવ્યો; પરંતુ એલ. એલ. બી. ના પહેલા વર્ષની પરીક્ષામાં હું બેસી શક્યો નહિ. મારી માંદગી દર્મિઆન જાન્યુઆરીની ૨૪ મી તારીખે પૂજ્ય પિતાજી નોકરીમાંથી ફારગ થયા. તેમને શિક્ષકો, ગામ લોકો, વિદ્યાર્થીઓ, છાત્રો વગેરે તરફથી સારામાં સારી વિદાયગિરી દેવામાં આવી. નડિયાદ હાઇસ્કૂલના શિક્ષકોએ પણ ખાસ આમંત્રણ આપી પ્રીતિ ભોજનથી સહૃદય વિદાય આપી.

પુખાંજલિ

ઝોડિંમની આજુમાં જ શાહીબાગમાં અમે એક અંગલો ભાડે રાખ્યો. એપ્રિલમાં મળે તે એક વાર ફરી મુંમર્મનો અખતરો અજમાવવા મન થયું. આજસુધી હું મહારા મિત્ર ભેગું ચલાવતો. હવે સદકુદ્દમ્ય સંસારચીલે ચઢ્યો. અમારી ક્ષણિક મુશ્કેલીઓને મહોટાં સ્વરૂપ અપાયાં. એક વાર ભડકેલા પિતાજીને તદ્દન ભયભીત કરી દેવામાં આવ્યા. એજ ક્ષણે મહારા કાકા મોતીલાલ સેવા કરતાં હૃદય બંદ પડવાથી અણુધાર્યા દેવલોક પામ્યા. બેવડા વજ્રપાતે પિતાજી વિદ્વંસ બન્યા. પ્રભુની અમીદષ્ટિથી જ અમારો સંસારસંબંધ બે વર્ષ લંબાયો. મુંબાઇના વસવાટનું સ્વપ્ન સરી ગયું. અભ્યાસના આદર્શોને તિલાંજલિ આપી. માત્ર પૂ. પિતાજીના વચને જ મહે સાદી અમદાવાદી વકીલાતમાં સાન્તવન માન્યું.

કમનસિમે એક એક બી. ના પહેલા વર્ષમાં જીવનમાં પહેલી જ વાર અભ્યાસમાં બખ્ખે નિષ્ફળતા મળી. મહારા કરતાં પૂજ્ય પિતાજી વધારે ચિન્તા કરતા. મહારા સહૃદયી પરિશ્રમને, મહારા વિરલ સાહિત્યસંબંધને, નાહક દોષ દેતા. પણ હું શું કરી શકું તેમ હતો ? અન્તે પ્રથમ પરીક્ષા પસાર કરી હું બીજા વર્ષ માટે પૂના ગયો. એ અરસામાં અમે ઑલીફન્ટ રોડ પર રહેવા ગયા હતા. એ સાનુકુળ હોવાથી પૂ. પિતાજીનો સમય સારી રીતે પસાર થતો. સ્થવાર સાંજ ગાડીમાં ને પંજી ચાલતા એમ ફરવા જતા. મહારી માંદગી દર્મિઆન સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનન્દજીના પ્રસંગમાં આવ્યાથી તેમના ગુરુજી સ્વ. લક્ષ્મીભાઈ ગોવર્ધનદાસના જીવનચરિત્રની ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાનું કામ પૂ. પિતાજીએ ઉપાડ્યું હતું. વળી પાડોશમાં રા. મણિભાઈ અંબેજી રહેવા આવ્યાથી પંચદશી

પૂરવણી

ને ગીતાનું વાચન પણ ચાલુ હતું. બાહ્યપ્રવૃત્તિમાં ને જ્ઞાતિ દિલચાલોમાં રસ લેતા થયા હતા. ખડાયતા છાત્રાલયના માનદ મંત્રી તરીકે કામ કરતાં એમનો ગૃહપતિ તરીકેના લાંબા અનુભવનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરતા. વૈશ્યસભાની ભોજન સમિતિના પણ ખાસ મંત્રી નીમાયા હતા. અમદાવાદની સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિના ત્રિજ્વેરર હતા.

આમ પોતાના ધારેલા આદર્શોને પહોંચી વળવા એ તનતોડ પ્રયાસ આદરી રહ્યા હતા ત્યાં ઇસ્વી સન ૧૯૨૫ ની કારમી નાતાલ આવી ઉભી. મૃત્યુના બળુકારથી કે ગમે તેમ તેમણે અમને સર્વ કુટુંબીઓને અમદાવાદ તેડ્યા. મદારા મોહનકાકાને પુત્રપ્રાપ્તિ થઈ હતી. પૌત્ર પ્રિયકાન્ત દાદાજીના દિલને ઉલ્લસિત કરી રહ્યા હતા. બુધવારે સહવારે સ્વામી શ્રી પ્રકાશાનન્દજીએ જાણે એમના અન્તકાળની નિકટતા વર્તી ગયા હોય તેમ, લાંબી મુલાકાત લીધી. રાત્રે ત્રિભોવનકાકા ને મદારાં ડાહી માસીના પિતાજીની સાથે મળી તેમની સાથે કૌટુંબિક પ્રશ્નોના નિકાલ કર્યા. જાણે સંપૂર્ણ પરવારી ગયા હોય તેમ, તદ્દન નિવૃત્ત થઈ, શુક્રવાર તા : ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૨૬ ને રોજ સાંજે ફરવા ગયા હતા ત્યાં, તેમણે એમને ગમતા ગામખંડારના એકાન્ત પ્રદેશમાં, અમને બધાંને તદ્દન સારી સ્થિતિમાં મૂકી, અજાણે જ પરલોક પ્રતિ પગલાં માંડ્યાં. હું એલ એલ. બી. ન થયો : મૂળજીકાકા પાછા ન આવ્યા : એ બે જ ઉણપો એમના સદ્બાગી જીવને સાલી રહી.

પ્રભુ એમના અમર આત્માને શાન્તિ અર્પો !!!

“ રમણીક. ”

ઘંદિરા

અન્તે મ્હને સાસરે વળાવવાનું નક્કી થયું. મ્હને અરાદમું વર્ષ બેઠું હતું; છતાં ય હિન્દુ રિવાજની વિરુદ્ધ હજી મ્હેં ધર જ્હાર પગ પણ મૂક્યો નહોતો. અમારી જ્ઞાતિના તડાકાનો તો પાર નહોતો. પરન્તુ મ્હારા પિતાજી શ્રીમંત હતા મ્હારા સસરા ગરીબ હતા. મ્હારા લગ્ન વખતે હું તો છેક બાલક હતી. અમારી જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ લગ્ન પછી મ્હારા સસરાએ મ્હને તેડવા માણસો મોકલ્યાં; પરન્તુ મ્હારા પિતાજીને મ્હારાથી અળગા થવાનું ગમ્યું નહિ.

“ જમાઈરાજને પ્રથમ કમાતાં તો શીખવા દો. ” તેમણે કહાવ્યું “ અત્યારે તેઓ ઇન્દિરાને પાલતી પણ શી રીતે શકશે ? ”

મારા પતિ આ પ્રત્યુત્તર પામી ગયા; એમને બહુ જ લાગી આવ્યું. એમને બોલું પણ લાગ્યું. એમની ઉંમર માત્ર વીસ

પુખ્યાંજલિ

જ વર્ષની હતી. અમારા બન્નેના નિર્વાહ પૂરતું કમાતા થઈ જવાના એમણે સોગંદ લીધા; ને દૂર દેશાવર ઉપડી ગયા. હજી રેલ્વેની જોઈએ તેટલી સગવડ નહોતી. પ્રવાસ કપરો ને ભયથી ભરપૂર હતો. અનેક અગવડો વેડી તે મુંઝાઈ પહોંચ્યા. એમને કોઈની સહાય નહોતી. લક્ષ્મીની તો પ્રથમથી જ અવકૃપા હતી. હતો માત્ર આવતાં સંકટો સહામે ઝઝૂમવાનો સ્પષ્ટ નિશ્ચય. એમની દૃઢતા આગળ તમામ વિઘ્નો નિર્મૂલ થવા જ સરખાયલાં હતાં. શ્રોડા જ દિવસોમાં અમે સાંભળ્યું કે એ ઘંઘે વળગ્યા હતા. અવાર નવાર ઘેર પૈસા પણ મોકલતા થયા. પરંતુ છ સાત વર્ષ સુધી ન તો ઘેર પાછા વળ્યા કે ન મારી ભાળ કાઢી. શ્રોડા જ દિવસ થયા તે પહેલી જ વાર ઘેર આવ્યા હતા. વ્યાપારમાં ઘણા જ પૈસા કમાઈ લાવ્યા હતા, એવી ગપ ભીડી હતી.

મારા સસરાએ પૂજ્ય પિતાજીને લખ્યું કે, “ ઈન્દ્રવદન આપના આશીર્વાદથી પાછા ફર્યા છે. આપના પ્રતાપથી હવે પોતાની પત્નીને પાલવવા સમર્થ થયા છે. ” મને તેડવા માણસો પણ મોકલ્યાં. મને મોકલવાની મારા પિતાજીની ઇચ્છા ન હોય તો ઉત્તર વાળવા વિનંતિ કરી હતી. બીજે સ્થલે જોગવાઈ કરી લે તેમ હતા એવું જણાવવા પણ ચૂક્યા નહોતા.

શ્રીમંતાઈ એમને તાજેતરમાં જ વરી હતી. નીતરતા અવિવેક પર મારા પિતાજી માત્ર હસ્યા જ. એમનું છિછરાપણું તે કળી ગયા હતા. મારે માટે એક પાલખી મોકલવામાં આવી હતી. એને છેડે જરીનાં ભરત ભર્યા હતા. ઉપર રૂપેરી અન્દરવો હતો. એના મોબને છેડે સુવર્ણમયૂરો ઢેરેલા હતા.

ઇંદિરા

એક દાસી પણ મોકલવામાં આવી હતી. એણે રેશમી વસ્ત્રો સજ્યાં હતાં. ગળામાં સુવર્ણમાલા ચમકતી. ચાર પઠાણી મોઢાએ પાલખી ઉપાડતા.

અમારું કુટુંબ પુરાણું ને કુશીન ગણાતું. મારા પિતાજી જ્ઞેવાધના દમમથી જરા પણ અંજનયા નહિ. તેમણે માત્ર આધું સ્મિત કર્યું. “ ઇંદિરા ! હવે ત્હને અત્રે વધારે રાખી શકાશે નહિ. ત્હારે સાસરે જવું જ જોઇએ. પરન્તુ ત્હારા વૃદ્ધ પિતાને વિસરતી ના. અવાર નવાર આવતી રહેજે. વૈભવ વિકાસથી ગુમાની ન બનીશ. ”

આમ હું મારા ભાવિ જીવનના ચીલે ચઢી. મારા સસરાનું વતન પડોદરા. અમે અમદાવાદનાં. એટલે પગ રસ્તે પચાસ સાઠ માઇલની અમારે મુસાફરી કરવાની હતી. હું જ્ઞેલી ઉડી. જેવું તેવું ખાઇ લીધું. માર્ગમાં રાતવાસો વેઠ્યા વિના સિદ્ધિ જ નહોતી. અર્ધે રસ્તે વાત્રકનાં વાંધાં આવતાં, એકાદ માઇલ ઝાડી લંપાતી. પ્રદેશ લગભગ નિર્જન હતો. નદીના ધરાની ભયંકરતા વૃક્ષોના જીથને ભૂતાવળનો સ્વાંગ અર્પતી. થોડે દૂર એક તૂટી પડેલી ધર્મશાળા હતી. કોઇક એકલવાયો પ્રવાસી ત્યાં ઘડીક વિરામ કરતો. દૂર દૂર નદીઆદનાં નિશાન ગગડતાં.

લોકો એ માર્ગ વટાવતાં ઘણા જ ડરતા, ચરોતરના બહારવટીઆનો ત્રાસ મુલક મશહૂર હતો. મોટા મોટા સંઘોમાં જ પ્રવાસ પ્રારંભાતા વાત્રકનાં વાંધાં હુટારાનાં અભેદ આશ્રયસ્થાન હતાં. ધર્મશાળાનો રખેવાળ પણ બહારવટીઆનો મળતિયો ગણતો. પરન્તુ મને તો કોઇનો ય ભય નહોતો. મારી સાથે તો કેટલાંય માણસો હતાં. સોળ પરિજનો, ચાર

પુષ્પાંજલિ

પઠાણી ભોઈઓ ને ખીજ તો જુદાં. એ હથિયારબંધ ઘોડેસ્વાર પશુ હતા. અમે એ સ્થાને પહોંચ્યા ત્યારે અપોર ચઢી ગયા હતા. ભોઈઓ વગેરે પડાવ નાંખવા અખડવા લાગ્યા. નાસ્તા પાણી કર્યા સિવાય તેમના પગ ચાલે તેમ નહોતા. પેલા ઘોડેસ્વારોએ એ સ્થાનની અફવાઓ વર્ણવી. આનાકાની કરી. પરંતુ અન્ય સર્વ આડા થયા. “આટલા બધા છીએ ને શું થવાનું છે? શી ખીક છે? બધાં ય જૂપ્યાં થયાં છીએ થાક પશુ લાગ્યો છે.” અન્તે પડાવ નાંખવાનો નિર્ણય થયો.

નદી કિનારે મારી પાલખી ઉતારવામાં આવી. પાસે જ એક વડનું ઝાડ હતું. જાણે મારા માટે જ શીતલ છાયા પ્રસારી રહ્યું હતું. થોડી વારમાં જ મારા સાથીઓ વેરાઈ ગયા હોય તેમ લાગ્યું. તેમની વાતચીતનો કલરવ દૂરને દૂર જતો લાસ્યો. એટલે મેં પટ્ટો સ્થેજ હડાવ્યો. સરિતાના નિર્મલ જલ પર નજર નાંખવા હિંમત કરી, સો એક પુટને અંતરે મારા ભોઈઓ ભાથું ખાઈ રહ્યા હતા. રહામે નદીના શ્વામ તરંગો ઉછળા રહ્યાં હતાં. સ્હામી બાજુની ટેકરીઓથી કિનારો ઝખૂમી રહેલો લાસતો. એ પર વિશાલ વનવૃક્ષો ખીચોખીચ ઉગી નીકળેલાં હતાં. દૂર દૂર ચરતી ગાયો કે અન્ય જનાવરોનો અણસારો આછોરો સંભળાતો જલમાં જલચરો ક્રીડા કરી રહ્યાં હતાં. પવનની મંદ મંદ લહરીઓ પાણીનાં તરંગો ઉછાળી સૂર્ય કિરણોથી ચમકાવી રહી હતી, કોઈ કોઈ સ્થાને જામેલી વનસ્પતિ ડોલી રહેતી. મારા હથિયારબંધ રક્ષકો અત્યારે નદીમાં નહાવા પડ્યા હતા. એમની ક્રીડાથી ઉડતાં જલશીકરો મધ્યાનના સૂર્યકિરણોમાં હીરાકણ્ણીશાં ઝળકતાં, પાલખી ઉઠાવનાર ભોઈઓ સિવાય અન્ય પરિજનો પશુ શીતલ

છંદિર

સ્નાનની મોજ માણવામાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. મારી પાસે માત્ર એ અસહાય અબળાઓ જ હતી. એક મારી દાસી ને બીજી મને તેડવા આવેલી તે. આથી મને જરા હિચાટ થવા લાગ્યો. માફ રક્ષણ કરનાર મારી સમીપ કોઈ નહોતું. એ સ્થાન માટે મેં અનેક ગપાટા સાંભળ્યા હતા. ધીમે ધીમે મારામાં ભય સંચાર થવા લાગ્યો પણ હું શું કરું ? મારા માણસોને પાસે બોલાવવા પણ મારી જીભ ન ઉપડી.

એ જ ક્ષણે પાલખીની બીજી બાજુએ કાંઈ અવાજ થયો. વૃક્ષ પરથી કોઈ ભારે વજન તૂટી પડ્યું હોય તેમ મને લાગ્યું. મેં પડદો બાજુએ સંકેલ્યો. ભયમિશ્રિત આતુરતાએ ખંઠાર ડોકિયું કર્યું. મ્હારી સ્થાને જ એક ઉંચો ને કાળો મેંઘ આદમી ઉભો હતો. નજર નાખી ન નાંખી ત્યાં તો મ્હારી ઉપર આવેલી ડાળાઓમાંથી એક પછી એક અનેક આદમીઓ કુદી પડ્યા. એમાંના ચાર જણે તો મ્હારી પાલખી ઉપાડી હું બોલું ન બોલું ત્યાં તો બધાએ એકઠાઈ દોડવા માંડ્યું.

જલવિહાર કરનાર રક્ષકોમાંથી કોઈની નજર મારી પાલખી તરફ વળી. એવામાં મારા પઠાણી રક્ષકોએ પણ જૂમ પાડી, “જુઓ ! જુઓ ! કાણ છે ?” જૂમો પાડતા જ તેઓ ખંઠાર નીકળ્યા. મારી પાછળ દોડ્યા ત્યારે જ મને સહમજ્યું કે હું ખંઠારવટીયાના હાથમાં ફસાઈ હતી. મહિલાની મૃદુતા એવા ભયંકર પ્રસંગે કેમ પાલવે ? મારી પાલખીનો બીજો પડદો પણ મેં ખેંચી કાઢ્યો. મારા માણસો જૂમાજૂમ કરતા દોડી રહ્યા હતા. મને ઘડી ભર મારા છૂટકારાની આશા જણાઈ પરંતુ પલકમાં જ તે નિરાશામાં પલટાઈ જેમ જેમ પાલખી આગળ તણાતી ગઈ તેમ તેમ ડાળાએ ડાળાએથી

પુખાંજલિ

બહારવટીઆઓ તૂટી પડતા ગયા. એ બાળુની ઝાડી પણ અતિશય ગાઢી હતી. પાલખી ઉચકનારાઓએ ભર બંગલમાં જ ઝંપલાવ્યું. જેમ જેમ સમય જતો ગયો તેમ તેમ તેમના બલમાં વધારો થતો જ ગયો. નવા લુટાઈઓના હાથમાં તો વળા કડીઆળા ડાંગો દષ્ટિગોચર થતી, કેટલાક પાસે તો ધારીયાં હતાં.

આવું ગજબ ટોળું જોઈ મહારા માણસો પાછા પડવા લાગ્યા. મહારા મનમાં નિરાશા છવાઈ ગઈ. મહેં વિચાર્યું “પાલખીમાંથી કુદી પડું?” પરંતુ મહેને ઉચકનાર ધણા ઉતાવળા દોડતા હતા. પાલખીમાંથી કુદી પડવામાં પણ પૂરેપૂરું જોખમ હતું. એવામાં મહારા દિલની દશા કળી ગયો હોય તેમ એક બહારવટીઆએ પોતાની ડાંગ ઉગામી. મહેને દમ દીધો, “બહાર કુદવા પ્રયત્ન કર્યો તો માથું જ લાગી નાંખીશ.” હું તો મહારે રથાને ઠરી જ ગઈ.

મહારા માણસોમાંથી એક જ મહારી પાલખી સમીપ આવી શક્યો. તેણે પાલખીનો હાથો પકડ્યો. પરંતુ એક ક્ષણમાં જ એક લુટાઈની ડાંગ તેના માથા પર ઉતરી આવી. બીજી જ પળે તે બેલાન થઈ ઢળી પડ્યો. એને ફરી ઉઠતો મહેં જોયો જ નહિ. કદાચ એ ઉભો થવા જ નહિ પામ્યો હોય.

આ જોઈ મહારા બીજા માણસો લુટાઈની પૂંઠ પકડતા અટકી ગયા. મહેને ઉચકી જનાર હવે નિરાંતે લાગી શક્યા. મોડી રાત પછી પણ એમણે દોડવાનું જારી રાખ્યું. અન્તે પાલખી નીચે ઉતારવામાં આવી. મહેં ચોમેર નજર નાંખી. ફરતું ચોતરફ ગાઢ અરણ્ય હતું. ચારે દિશામાં ગાઢ અન્ધકાર છવાઈ વળ્યો હતો. એક લુટાઈએ મશાલ સળગાવી. મહેને મારી

ઇંદિરા

નાંખવાની બીક બતાવી. મહારી તમામ ચીજ ઉતારી આપવાનો હુકમ થયો. મહેં મહારાં બધાંય ધરેણાં ઉતારી આપ્યાં. મહને એક ચીથરેહાલ વસ્ત્રયુગલ આપવામાં આવ્યું. એટલે મહારો મુલ્યવાન સુન્દર પોશાક પણ મહારે ઉતારી આપવો પડ્યો. પછી તેમણે પાલખીના કકડે કકડા કરી નાંખ્યા. ચાંદીનું નકસી કામ પણ તમામ ઉતારી લેવામાં આવ્યું. તમામ લાકડાં એકઠાં કરી સળગાવી મૂકવામાં આવ્યાં. એમના કરપીણ કૃત્યનું નામનિશાન પણ રહેવા દીધું નહિ. પૂરા પરવારી રહ્યા બાદ તેમણે જવાની તૈયારી કરી. મૃત્યુની મૂર્તિ સમા મહાવનના ઘોર અન્ધારામાં, મનુષ્યસંચારથી દૂર દૂર, જંગલી જનાવરોની દયા પર મહને છોડી, તેઓએ જવા માંડ્યું. હું ત્રાસથી ખૂમ પાડી ઉઠી, “ મહને ત્હમારી સાથે લઇ જાઓ. ઓ ભલા આદમી ! હું ત્હમારે પગે પડું છું. ” મહારી દશા તદ્દન વિચિત્ર થઈ હતી. એવા દુષ્ટ મનુષ્યોની છાંયે પણ આશ્રય લીધા વિના મહારે છૂટકો નહોતો.

એમાંના એક વૃદ્ધ પુરુષને મહારી દયા આવી જણાઈ. તેણે મહને મમતાથી કહ્યું, “ બહેન ! ત્હારા જેવી સુન્દર યુવતીને સાથે રાખી અમે શું કરીએ ? અમારું આજનું કાર્ય જોતજોતામાં જાહેર થઈ જશે. ત્હને અમારી પડખે રાખીએ તો અમે જરૂર સપડાઇ જઇએ. ”

વયમાં જ એક યુવાને ટહુકો કર્યો, “ આવી મોહક મહિલા માટે હું જોલમાં જવા પણ તૈયાર છું. એને મૂકીને જવા આપણું દિલ તો જરાય ચાલતું નથી. ” એ ઉપરાંત એ તો ધણુંય બકી ગયો. પરન્તુ એ અહીં ટપકાવતાં હું તો લજવાઇ મરું છું. મહારાથી એવું લખાય પણ કેમ ? પેલો

પુખ્પાંજલિ

જુદ ટોળીનો નાયક હોય તેમ જણાયું. એણે પેલા યુવાનને તતકાવી કાઢ્યો. દંડો ઉગામી તે બોલ્યો, “ચુપ, મૂર્ખા! ફરી બોલ્યો તો માથું જ બાગી નાંખીશ. આપણને એવા લોકો ન પાલવે.” એમ બોલતાં બોલતાં જ તે પોતાના સાથીદારો સાથે અદૃશ્ય થઈ ગયો. એમનો અણસારો સંભળાયો ત્યાં સુધી હું બાનમાં રહી હોઠશ, જરાક શાન્તિ પ્રસરતાં જ હું એ નિરવ અરણ્યમાં મૂર્છા ખાધ ઢળી પડી.

૨

મહને લાગે છે કે હું ઉંઘી ગયે હોયશ. જ્યારે હું બાનમાં આવી ત્યારે પંખીઓ કિલકિલાટ કરી રહ્યાં હતાં. વનવૃક્ષનાં ગાદાં પલ્લવોમાંથી અરુણનો આછોરો પ્રકાશ મહને આઘ્ણીદી રહ્યો હતો. હું ઉભી થયે. કોઈ ગામડું શોધી કાઢવા મહારા દિલમાં પ્રેરણા થઈ. મહે ચાલવા માંડ્યું. થોડી વાર પછી એક ન્હાના ગામ આગળ હું આવી ચઢી. મહને જે જે મનુષ્યો મળ્યાં તે સર્વને મહે મહારા પિતાના ને સસરાના ગામની વાટ પૂછી. પરંતુ એવાં નામ તેમણે જીવનભરમાં કદી પણ સાંભળ્યાં જ ન હોય તેમ તેઓ મહારા સામું આભા બની જોઈ રહેતા. થોડી જ વારમાં મહને સમજાયું કે હું વસ્તી કરતાં જંગલમાં વધારે સલામત હતી. કોઈ દિવસ હું ઘરની બહાર નીકળી નહોતી. મરદો સાથે બોલવા જતાં જ મહને નવનેજ થતા. પ્રયત્ન કરી બોલવા જતી ત્યાં એમના નયનના ભયંકર ચમકારથી ત્રાસી ચુપ થઈ જતી. તેઓ મહારી મજાક કરતા. અપમાનભરી માગણીઓ કરતા. એવાં પ્રાણીઓને પૂછવા કરતાં મરવું બહેતર. સ્ત્રીઓ તો મહારા પ્રશ્નોનો ઉત્તર જ દઈ શકતી નહિ. એમનાં મૂર્ખ મુખ મંડલો મહને કોઈ વિચિત્ર પ્રાણી કલ્પતાં હોય એવો અભિનય

ઇદિરા

કરતાં. માત્ર એક વૃદ્ધાએ મ્હને કહ્યું: “ બેટા ! તું કોણ છે ? રાજમાર્ગ પર ત્હારા જેવી કુલીન કાન્તાને આમ ભટકવું છાજે ? ત્હારી કુમાર ને સૌંદર્ય શા શા ત્રાસ વરસાવશે ? ચાલ, બહેન ! ચાલ. મ્હારી સાથે. ”

એક પણ શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વિના હું તેની પાછળ પાછળ ગઈ. હું અધમુઠ થઇ ગઈ હતી. એણે મ્હને થોડું ખાવાનું આપ્યું. અમદાવાદ વિષે એણે સાંભળ્યું હતું. મ્હને ઘેર પ્હોંચ્યાડનારને સારો ખદ્દો મળશે એમ મ્હેં તેને જણાવ્યું. પરન્તુ ઘર ને કુટુંબકળીલાને છોડી તે પરગામ કેવી રીતે જઇ શકે ? એવા જડભરત જેવા જવાબથી હું નિરુત્તર બની ગઈ. છેવટે એણે જણાવેલા માર્ગે હું ફરી ઉપડી. સન્ધ્યાકાળ સુધી મ્હેં ચાલ્યાં કર્યું. હું દુઃખથી કંટાળતી ગઈ. મ્હને વધારે ને વધારે થાક લાગતો ગયો. માર્ગમાં કોઇ વટેમાર્ગ મળતા. અમદાવાદ કેટલું દૂર હશે એ વિષે હું પરપુછ કરતી પરન્તુ તેઓ આભા બની ચંબી જતા. કોઇ હું ક્યાંથી આવી હતી એ પૂછતા. મ્હેં પેલી વૃદ્ધાના ગામનું નામ દીધું. હું મ્હારા ધ્યેયથી દૂર ને દૂર જતી હતી એમ ઉત્તર મળ્યો. અમદાવાદ તો હજી બે દિવસની વાટે રહ્યું.

ભય ને નિરાશાથી હું વિવૃલ બની ગઈ. પેલો વટેમાર્ગ ક્યાં જતો હતો તેની મ્હેં તપાસ કરી. પાસે આવેલા ખેડા ગામ તરફ એ જતો હતો. શું કરવું તેની મ્હને ગમ ન પડી. હું તેની પાછળ પાછળ ચાલી. અમે ગામમાં પ્હોંચ્યાં. મ્હારે કોને ઘેર જવું હતું તે જાણવા તે માણસે પ્રયત્ન કર્યો. મ્હેં જણાવ્યું કે હું તદ્દન અજાણી હતી; કોઇને ય ઓળખતી નહોતી. કોઈ ઝાડ નીચે પડી રહી રાત્રિ ગાળવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો હતો એમ મ્હેં જાહેર કર્યું.

પુષ્પાંજલિ

“તહમે શી ન્યાત છો ?” તેણે પૂછ્યું.

“આહ્મણુ” મહે ઉત્તર દીધો.

“હું પણ આહ્મણુ છું” તે બોલ્યો. “તહમને હરકત ન હોય તો મહારી સાથે ચાલો. તહમારો પોશાક ચીથરેહાલ બની ગયો છે. છતાં પણ હું કહી શકું છું કે તહમે કોઈ સારા ઘરનાં છો. હલકા વર્ણમાં તહમારા જેવું માણસ લાગ્યે જ મળે.”

આહ સૌંદર્ય ! મહારી સુન્દરતાની ચાલુ વાતોથી હું કંટાળી ગઈ હતી. પરંતુ એ આહ્મણુ વૃદ્ધ હતો. વંદનીય દેખાતો હતો. હું એની સાથે થઈ.

એ આહ્મણુને ઘેર મહે રાત ગાળી. એ દિવસના બચ ને ગભરાટ પછી હું શાન્તિથી ઉંઘ લઈ શકી. તેથી જરા સ્વસ્થ થઈ. સડવારે હું ઉઠી ત્યારે મહારાં તમામ અંગો કળતાં હોય એમ લાગ્યું. મહારા પગે સોળ ચઢી ગયા હતા. એસવાની પણ પૂરી તાકાત નહોતી.

નિર્મોલ્ય હાલત હોવાથી એ આહ્મણુને ઘેર જ રહેવાની મહેને ફરજ પડી. એ તથા એની માયાળુ પત્ની મારી દયા ખાતાં પરંતુ અમદાવાદ પહોંચવાનો એક પણ ઉપાય મહેને જડ્યો નહિ. કોઈ પણ સ્ત્રી એ રસ્તાની ભોમીયણુ નહોતી. મારી સાથે આવવાને પણ કોઈ તૈયાર થાય તેમ નહોતું. મરદો તો ઘણા ય મળી આવે પરંતુ મરદોને છાંયે ચઢતાં મહેને બચ લાગતો. વળી પેલા વૃદ્ધ આહ્મણુ પણ મહેને એમ કોઈને આશરે છોડે તેમ નહોતા એક વાર તેમણે પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો હતો “આ બધા હલકા મનુષ્યો છે. એમનો વિશ્વાસ ન કરીશ. એમના મનમાં શું હશે એ મારાથી કહું જતું નથી. એક કુશીન આહ્મણુ થઈ એવાઓની સાથે હું તહને જવા પણ દઈ શકું નહિ.” મહે પણ અન્તે તેમ કરવાનું માંડી વાળ્યું.

ઇદિરા

એક દિવસ મહે સાંભળ્યું કે કૃષ્ણલાલ નામે એક શ્રીમંત તેમના કુટુંબ સાથે મુંબાઇ જનાર હતા. મહેને લાગ્યું કે મહારા છુટકારાની પળ આવી. મહારા તેમ જ મહારા શ્વસુરના ધરથી મુંબઈ દૂર હતું એ વાત ખરી; પરંતુ મારો એક દૂરનો સગો મુંબાઈમાં નોકરી કરતો હતો એની મને ખબર હતી. મહેને લાગ્યું કે એક વાર હું મુંબાઇ પહોંચીશ એટલે મારા એ સંબંધીને શોધી કાઢતાં વાર નહિ લાગે; પછી મહારે ઘેર પિતાજીને સંદેશો તો મોકલાવી શકીશ જ.

તેથી મારા આશ્રયદાતાને મહે એ વાત જણાવી એ પણ મહારી વાતમાં સંમત થયા. “કૃષ્ણલાલ!” એમણે કહ્યું, “એમને તો હું ઘણી જ સારી રીતે પિછાનું છું. હું જાતે જ તહેને એમની પાસે લઈશ. એ ઘણા જ સારા ચારિત્ર્યવાળા ને વયોવૃદ્ધ પુરુષ છે. હું તહારી ખાસ લલામણુ કરીશ.”

મહેને કૃષ્ણલાલભાઈને ઘેર લઈ જવામાં આવી. મહારા આશ્રયદાતાએ મહારી ઓળખાણુ આપી “ઇદિરા કુલિન કુટુંબનું ફરજંદ છે” તેમણે કૃષ્ણલાલને કહ્યું. “એક કમલાગ્ય પ્રસંગે એ આમ ભૂલી પડી છે. તમે આ અનાથ યુવતીને માત્ર મુંબાઈ લઈ જશો. એ એનો રસ્તો શોધી લેશે.” કૃષ્ણલાલ કેટલીક વાટાઘાટ પછી કબુલ થયા એમના સ્ત્રી મંડળમાં મહેને સ્થાન મળ્યું બીજે જ દિવસે અમે બધા મુંબાઈ જવા ઉપડ્યાં. થોડોક પગરસ્તો કાપી અમે વહાણમાં બેઠાં. નાવ મુંબાઈ તરફ હંકારાયું.

થોડા દિવસોમાં જ અમે મુંબાઇ પહોંચ્યા. કૃષ્ણલાલભાઈ વેપાર અર્થે જ મુંબાઇ આવ્યા હતા. મહારો સંબંધી ક્યાં રહેતો હતો તે વિષે તેમણે એક દિવસ મહેને પૂછ્યું. મહેને તો કશી

પુખ્તાંજલિ

ખબર નહોતી. એમનું સરનામું પણ સ્મરણમાં નહોતું. મને કશી ગમ નહોતી. મારી સાદાઇમાં મહેં વિચાર્યું હતું કે અમદાવાદ પેઠે મુંબાઇ પણ મોટું ગામડું હશે. ગામના આગેવાન મનુષ્યોને બધા ય ઓળખતા હશે. પેલા સંબંધીનું માત્ર નામ લેવાથી જ મહેં તેનું ઠેકાણું કાઢ પણ વ્યક્તિ બતાવશે એમ મહેં ધાર્યું હતું

પરંતુ મુંબાઇ ! પત્થરના મકાનનો અનન્ત સિંધુ ! એ અકલિત સૃષ્ટિમાં મારા સંબંધીને ક્યાં શોધવો ? હું કશો ય ઉપાય વિચારી શકી નહિ. કૃષ્ણલાલભાઈએ બણી જ ઉદારતા દાખવી મારે માટે તપાસ કરવા માંડી. પરંતુ મુંબાઇ જેવા ગામમાં એક સાદા ગામડિયાને નામ માત્રથી કોણ ઓળખે ?

મુંબાઈનું કામ પત્યા પછી કૃષ્ણલાલભાઈને તો આગળ જવા વિચાર હતો; ને પછીથી તે ખારોખાર ધર તરફ પાછા વળનાર હતા. મારે શું કરવું ? હું રડી પડી.

મારા એ માયાળુ મિત્રે મને આશ્વાસન દીધું “ જુઓ જહેન ! રામરાયભાઈ કરીને મારા એક મિત્ર છે. તે આપણી પાડોશમાં જ રહે છે. ગઢ કાલે તેઓ મને મળ્યા હતા. એમને એક રસોઇ કરનાર બાઇની ખાસ જરૂર છે. આપણા દેશમાં પણ કેટલીક બાઈઓ વખાની મારી રસોઇનું કામ કરે છે. કાઈની શોધ કરવા એમણે મહેંને વિનંતિ કરી છે. મહેં પણ તપાસ કરવા વચન આપ્યું છે. હું ત્હમને કહું છું કે ત્હમારે આ તક ન ગુમાવશી. ત્હમારા માટે મહેંને તો બીજો કોઇ જ માર્ગ સુઝતો નથી. મ્હારે પણ ત્હમને સ્પષ્ટ જણાવી દેવું જોઇએ કે હું તમને મ્હારી સાથે લઇ જઇ શકું એવી સ્થિતિમાં નથી. તેમ છતાં ય તમે મ્હારી સાથે આવો તો અત્યારે છો તેથી વધારે સારી સ્થિતિમાં મુકાવ એવો સંભવ નથી. ત્હમે અહીં રહેશો તો કોઈ દિવસ પણ ત્હમારા સગાનો પત્તો મેળવી શકશો ”

છંદિરા

કૃષ્ણલાલભાઈ જે કહે તે કબુલ રાખ્યા સિવાય મહારો ક્યાં છૂટકો હતો ? પરંતુ મહારા સૌદર્યથી નિપજતી મહારી પીડાનો મહને વિચાર આવ્યો. હું તો દરેક પુરુષને મારો શત્રુ સહમજતી થઈ ગઈ હતી. એટલે મહ સ્વાભાવિક જ પ્રશ્ન કર્યો, “રામરાયભાઈની ઉંમર કેટલી હશે ?”

“મારા જેટલી”

“એમનાં પત્ની જીવે છે ?” મહે બીજો પ્રશ્ન કરવાની ઘૃષ્ટતા કરી.

“એમને બે પત્નીઓ છે !”

“એમના કુટુંબમાં બીજા મરદો છે ?” મારી પ્રશ્ન પરંપરા આગળ વધી. કૃષ્ણલાલભાઈએ જવાબ વાળ્યા કે બીજા સ્ત્રીથી એમને દશેક વર્ષનો પુત્ર હતો. એક અન્ધ ભત્રિજો પણ હતો. એવી પરિસ્થિતિમાં ના પાડવાનું કોઈ પણ કારણ મહને જડી શક્યું નહિ. બીજો જ દિવસે કૃષ્ણલાલભાઈએ મહને રામરાયભાઈને ત્યાં મોકલી દીધી. એમના ઘરમાં હું રસોઈ કરવા રહી. મારા લલાટે એવું લખાયું હશે ! મહારે રસોઈ કરી દહાડા કાઢવા પડશે એનો સ્વપ્ને પણ કોને ખ્યાલ હતો !

૩

રામરાયભાઈને ઘેર પહેલો જ વિચાર મહારા પગારમાંથી ઘેર જવા જેટલું ખચાવવાનો થયો. પરંતુ અમદાવાદ કેમ જવું એ સલાહ આપનાર કોઈ મળ્યું નહિ. આખો જન્મારો હું ઘરમાં ગોંધાઈ રહી હતી. અમદાવાદ ક્યાં દીશામાં આવ્યું તેની પણ મહને ખબર નહોતી. મહારે જોઈતી માલિતી કોણ આપે ? આખું વર્ષ પસાર થઈ ગયું. એવામાં એકાએક મહારા અંધકારભર્યા

પુખ્તાંજલિ

માર્ગમાં એક પ્રકાશકિરણ જળકયું. વર્ષા ઋતુનાં વાદળોમાં વીજળી ઝળકતાં મહારો સારો ગ્રહ નજરે ચઢ્યો.

એક દિવસ રામરાયભાઈએ મહને પાસે બોલાવી કહ્યું
“આજે આપણે ત્યાં એક ખાસ મહેમાન જન્મવા આવનાર છે.
“તે મહારા ખાસ રનેહી છે. મ્હોટા શરાર છે. બહુ કામના માણસ છે. જોજો, રસોઈમાં કહેવાપણું ન રહેવું જોઈએ.”

મહારાથી બનતું મ્હેં કર્યું. મહારે જ પીરસવું એમ રામરાય-ભાઈની આજ્ઞા હતી. બન્ને સાથે જ જન્મવા બેસવાના હતા.

બધી યે વાનીઓ પીરસી થાળ મૂક્યા કે તેઓ આવ્યા. તુરત જ હું ગરમાગરમ ભજ્યાં પીરસવા ગય. મ્હેં આંધું ઓઢેલું તો હતું જ. પરંતુ સ્ત્રીઓ ધુમટામાં ય કયે દિવસે સખણી રહે છે ? મહારા શેઠના મહેમાનને મ્હેં બરાબર જોઈ લીધા.

એમની ઉંમર ત્રીશક વર્ષની હશે. એમનું મુખમંડળ સુંદર હતું. એમની આકૃતિ મને ગમી. કોઈ પણ સ્ત્રી અંજાય એવા તે મોહક હતા. ભજ્યાં પીરસતાં પીરસતાં પણ મ્હેં એમના તરફ બીજી નજર નાંખી લીધી. એટલામાં એમણે ઉચું જોયું. મહારી નજર એમના ઉપર દરી હતી એ તે કળી ગયા અંધારધેરી રજનીમાં જવાલાની જ્યોત પણ વધારે ચમકે ટાંકેલાં નયનો પણ એવાં જ એ પણ આકર્ષીયા હોય એવું મને લાગ્યું. આછેડે સ્મીત એમના અધરદય પર ફરકી રહ્યું. હું એકલી જ એ જોઈ શકી. ગભરાટમાં બધાં ય ભજ્યાં એમના થાળમાં નાંખી હું અન્દર દોડી ગય.

હું અર્ધી શરમાઈ અર્ધી હરખાઈ લજ્જા કરતાં આનન્દનું પ્રમાણ વધારે હતું. મહને એવી રીતે આશ્વિનનાર એ પ્રથમ જ

રમીત હતું. મહારા સામું જોષ એવી રીતે પહેલાં કોષ પણ હસ્યું નહોતું. એ હાસ્યની સરખામણીમાં મહને ખીજ મરદોનાં હાસ્ય ઝેર જેવાં લાગ્યાં.

મહને આમ લખતી જોષ સહુ કોઈ ચીઢાય—સહુ કોષ મહને બેશરમ ગણે. પ્રેમમાં પડવાની રીત હું પારખી શકતી નથી એમ માને. ખરેખર ! હું પ્રેમપાશે બન્ધાઈ ચૂકી હતી. હું પરણેલી હતી. છતાં ય મહારું જીવન એક વિધવાના જીવન જેવું જ વ્યતીત થયું હતું. મહારા પતિને મહેં એક જ વાર અમારી લગ્નવેદી આગળ જોયા હતા. એ વેળાએ હું તો માત્ર દશ જ વર્ષની હતી. મહારી યુવાનીની બધીએ કામનાઓ વણકાલી વેડકાઈ ગઈ હતી. એવા ઉડા જલમાં કાંકરો નાખવામાં આવે તો પાણી ખૂબ જ ઊંચે ઉડે એમાં શી નવાઈ?

પરંતુ આમ કહેવાથી કાંઈ મહારું કલંક ધોવાઈ જતું નથી, ગમે તે કારણ હોય—કશું ય કારણ ન હોય—છતાં ય પાપ તે પાપ જ છે. માત્ર કારણો રજુ કરવાથી પાપથી પરવારી જવાતું નથી. પરંતુ મહારા જીવન ભરમાં આ પહેલું જ પાપ હતું.—એવી જાતનું તો છેલ્લું જ હતું.

રસોડામાં આવતાં જ મહારા મનમાં વિચાર સ્પ્રયો. “ એમને મહેં પહેલાં કંઈક જોયા છે. ” મહારી શંકા નીવારવા હું ફરીથી ત્યાં ગઈ. મહેં ફરીથી છૂપી નજરે જોયું. ધારીને જોયું. મહને સમજાયું.

એ જ ક્ષણે રામરાયભાઈએ શાક મગાવ્યું. શાક તો ઘણું ય બનાવ્યાં હતાં. પરંતુ આ વેળા એમાંનું એક નવિન જ મિશ્રણ લઈ હું અન્દર ગઈ. મહારા એ મીજબાન પણ મહારી પ્રથમ દષ્ટિ નહોતા વિસરી ગયા એ મહને તુરંત જ

પુષ્પાંજલિ

પરખાયું. એમણે રામરાયભાઈને કહ્યું “ આજે રસોઈ સરસ થઈ છે. ”

રામરાયભાઈ એ વચનનો મર્મ ઉકેલી શકે તેમ નહોતું. તેઓ માત્ર હકાર જ લખ્યા, “ હીક રાંધે છે. ”

પરંતુ હું તો રહમજી. એક ચાલાક પીરસનાર યુવાન કંપનને કેવી નચાવે છે તેની પ્રતીતિ કરાવવા નિશ્ચય કર્યો.

“ એક બે શાક તો ” મહેમાને આગળ ચલાવ્યું, “ અમારી બાબુએ કરે છે એવી રીતે બનાવ્યાં છે. ”

“ તે જ ”—મહે ફરી વિચાર્યું. સત્ય વસ્તુસ્થિતિ પણ એવી જ હતી. એક બે શાક મહે અમદાવાદી રીતે વધાર્યા હતાં. “ હશે ” રામરાયે ટુંકામાં જ પતાવ્યું, “ આ બાઈ આ બાબુની નથી. ”

મહેમાને આ તક સાંધી. બરાબર નજર બાંધી મહેને પૂછ્યું “ તહે કયા ગામના ? ”

કહું કે ન કહું—હું વિચારમાં પડી. અન્તે મહે જાહેર થવાનો નિશ્ચય કર્યો.

તુરત જ મહેને બીજો વિચાર આવ્યો. મ્હારે એમને સાચુ કહેવું કે જીતું ? મહે જીતું કહેવાનો જ નિર્ણય કર્યો. હું એવા નિર્ણય પર કેમ આવી એ તો મહિલાનાં મન કપટી કે કપટકળાનાં શોખીન બનાવનારને ખબર. જરૂર પડશે તો ગમે તે વખતે સત્ય જાહેર કરાશે એમ મહેને લાગ્યું. એ પછે તો અસત્ય બોલવામાં જ મહેને સાર જણાયો. “ નડિયાદનાં ”—મહે ઉત્તર દીધો.

એ જરાક ચમક્યા. થોડીવાર ચંબ્યા. પછી ધીમે સાદે બબડ્યા—“ નડિયાદ ! ખહારવટીયાનું ધામ ! ”

ઇંદિરા

“જી” — એ ઉત્તર લખતાં અત્યારે પણ હું શરમાઉ છું. તે એક શબ્દ પણ બોલ્યા નહિ.

એ બધો ય વખત હું થાળી ખાલીને ઉભી જ રહી હતી. મરદો સ્થાને એમ ઉભા રહેવું અસમ્ભવ ગણાય એ વાત જ હું ભૂલી ગઇ. એ પણ ખાવામાં ઢીલા પડ્યા. રામરાયભાઈએ એથી ટકોર કરી — “ઇન્દ્રવદન! થાળી કેમ ખાલી નથી થતી?” —

હું પણ એટલું જ સાંભળવાની વાટ જોઇ રહી હતી. “ઇન્દ્રવદન!” એ નામ તો પહેલાં પણ સાંભળ્યું હતું. મહેને ધડીભર એમ જ થયું કે જાણે એજ મહારા પતિ.

હું રસોડામાં પેસી ગઇ. થાળી પછાડી આનન્દમાં ઉન્મત્ત બની ગઇ. બહારથી રામરાયભાઈની જૂમ સંભળાઇ “એ શું પડ્યું?”

હું ઝાંઝકી “એ તો જરા થાળી સરકા ગઈ”

“હવે મહારે શું કરવું?” થાળી પછાડતાં જ મહેને વિચાર આવ્યો. “મહારા હૈયાના દારને મહારી સમક્ષ રજુ કરવાનું વિધિને રુચ્યું તો નારીસુલભ નમ્રતામાં મહારે એ તક એળે ન જ જવા દેવી જોઇએ.” પલકમાં જ મહે નિર્ણય કરી લીધો. ઇચ્છા ન હોય તો પણ મહેને જોયા વિના દિવાનખાનામાં જઇ જ ન શકે એવા સ્થાને જઇ હું ઉભી રહી. મહે ધડીભર વિચાર્યું, મહેને ફરી જોવાની તજવીજ ન કરે તો એ મરદ જ નહિ.” છુમટો દૂર કરી તદ્દન ઉઘાડા વદને હું ઉભી. દિલમાં તો કંઇ કંઇ થઇ ગયું.

પ્રથમ રામરાયભાઈ પસાર થયા. આજુબાજુ શું ખનવું હતું એ તરફ એમનું તો લક્ષ જ નહોતું. એમનું ધ્યાન ન

પુખ્તાંજલિ

એચાચ માટે હું જરા છૂપાઇ પણ ખરી. પછી આવ્યા શ્રીમાન ઇન્દ્રવદન. ચોમેર કંઇક શોધ કરી રહ્યા હતા. મહારું દિલ ધડકી રહ્યું. અન્તે એમની નજર મહારા પર ફરી. એમના દિલનો મર્મ તો હું ક્યારની યે કળી ગઈ હતી. અમારી નજર મળી ત્યાં તો—હું શું કહું? મુઝાઈ જઈ છું. જેમ ડંખ મારતા પહેલાં ફણીધર પોતાની ફણા પ્રલાવે છે તેમ નારીનાં નયનો પણ—મહારી દષ્ટિમાં છલોછલ ઝેર કેમ ન ભરે? એ મહારા પતિ જ હતા. પછી એમ કરવામાં દોષ પણ શો? સાચું કહું? મહારા નયનબાણથી એ વિદૂલ જ બની ગયા.

રામરાયભાઈને ત્યાં હીરા નામની એક દાસી પણ હતી. અમે એક બીજા સાથે હળી ગયાં હતાં. રોજનાં સાથી એટલે દિલ મળ્યા વિના રહે જ નહિ. એને મહેં બોલાવી “હીરુ! પેલા મહેમાન આવ્યા છે ને!—એ રહેવાના છે કે જવાના? જરા ખખર કાઢી લાવ તો. મહોટી કૃપા થશે. મહારી બહેન નહિ?” હીરા હસી પડી “વાહરે મહારી બાઈ! આપને પણ માયા લાગી કે?” મહારાથી પણ હસી જવાયું.” એ પણ જગન્નની વાત. વારાફરતી વારો. હવે ભાષણ મારવું બંધ કરી ત્હારાથી કામ બનશે કે કેમ એ જણાવને. પાછળથી સહમંજરો કે કશુંય અણધટતું નથી થતું.” “ઠીક—મહારી બાઈ!” તે બોલી, “ત્હમે છો એટલે શું કહે? બીજાને માટે તો એક ડગલું પણ ન ભરે.” “ગરિબ બિચારી હીરા! એનું ધર્મસંભાળણ એટલેથી જ કપાઇ ગયું.” તે ગઇ. મ્હને તો એમ લાગ્યું કે એને ગયે જુગના જુગ વીતી ગયા. જલવિહોણી માછલીની પેઠે હું તરફડી રહી. એવામાં તે આવી. મયાદા મૂકી તે હસી પડી. “આપણા મીજમાનને જરા ઠીક નથી

છંદિરા

એટલે જરા આડા થવાની ઇચ્છા છે. શેઠે એમના કાજે પથારી કરવાની આજ્ઞા કરી છે.”

“ હીક થયું. ” મહારાથી બોલાઇ જવાયું “ પણ-અપોરે તો એ જનાર જ હશે. ” મહારાથી પૂછતાં પૂછાઇ ગયું.

“ ના બહેન ! ના. ” હીરાએ હેઠેકો કયો. “ હું અન્દર ગઈ ત્યારે રામરાય શેઠ સાથે એ જ વાટાઘાટ થતી હતી. ધંધાના કાંઈ દિસાઅ ઉકેલવાના હોવાથી તે આજની રાત અહીં જ ગાળવાના છે. ”

“ દિસાઅ કરતાં તે વળી એવડી વાર થાય ? ” મહેને શંકા થઇ.

“ ચોપડા જ દુકાને પડ્યા છેને. ” હીરાએ મહાઈ સમાધાન કર્યું, “ સાંજે શેઠ માણસ મોકલી ચોપડા મંગાવી લેશે. રાત્રે નિરાંતે દિસાઅ થશે. ”

આ સાંભળી હું ખુશી તો થઇ જ. છતાંય દિસાઅ કરવાની વાત મહેને તો કેવળ બહાનારૂપ જ લાગી. મહેં તો એમને પિછાની લીધા હતા એટલે એ રોકાય તેમ ઇચ્છું એમાં કશું જ ખોટું ન કહેવાય. પરન્તુ એ તો મહેને ઝોળખી જ શક્યા નહોતા. હું પરણી ત્યારે કદાચ એમણે મહેને જોઇ હશે. એમનામાં બહુ ફેર નહોતો પડ્યો. પરન્તુ હું તો દશ વર્ષની બાલિકા મટી વીસેક વર્ષની નવયૌવના બની રહી હતી. મહારામાં સ્વાભાવિક જ આસમાન જમીનનો ફેર પડે. એટલે મહેને પરસ્ત્રી ગણતા હોવા છતાંય મહારા આકર્ષણથી જ એ રોકાય એ જરાય હીક ન ગણાય. મહાઈ દિલ ડંખી રહ્યું. ગમે તેમ પણ એ મહારા પતિ હતા. હું તેમની પત્ની હતી. મહારાથી એવા વિચારો થાય જ કેમ ? પરાણે એ કલ્પનાઓ મહેં હાંકી કાઢી. ન્યારે

પુષ્પાંજલિ

એ મહને મહારા થઇ મળશે ત્યારે એમની એ મલીન વાસનાઓ હું નિર્મૂલ કરીશ એવો મહેં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો.

૪

રાત્રિ પડી. સઘળું નિરવ થઈ ગયું. સમય થતાં સહુ નિદ્રાધીન થયાં. મોડી મધ્યરાત્રે હું ઉઠી. પરાણાના શયન-મન્દિરને પંથે વળી. મહારા પતિ એકલા જ ત્યાં સુતા હશે એવી મહારી ખાત્રી હતી. મહારૂં તમામ આત્મખળ એકઠું કરી મહેં સાહસ ખેડ્યું.

યૌવનને આંગણે ચઢ્યા પછી મહારા પતિ સાથે આ પહેલી જ મુલાકાત હતી. ગર્વ ને લજ્જાના મહારા દિલમાં થતા વિચિત્ર મિશ્રણની શી વાત કરું? આમ હું બોલકણી તો ઘણીયે છું. પરન્તુ એમને પ્રથમ સંબોધવા મહારી જીભ જ ઉપડી નહિ. મહારાથી નહિ જ બોલાય એમ ઘડીભર મહને લાગ્યું. મહારાં અંગેઅંગ કમ્પી ઉઠ્યાં. મહારા હૃદયનો થડકાર પણ સંભળાવા લાગ્યો. મહારી જીભ સુકાઈ ગઈ. મહેં સીવાધ ગયું એટલે રુદન સિવાય બૈરાંની જાતને અન્ય શું સુઝે ?

પરન્તુ એ મૂર્ખ મહારાં અશ્રુને ઓળખી શક્યા નહિ. એ બોલ્યા—“ પણ રડે છે શું કરવા ? મહેં ક્યાં ત્હને બોલાવી હતી ? ત્હારી જાતે જ તું અહીં આવી ને વળી પાછી રડે છે ? ”

આ ક્રૂર વચનો મહારૂં હૃદય વીંધી આરપાર નીકળી ગયાં. મહને એમણે બેશરમ લલના ધારી ? શું હું એમની કૃપા યાચવા નીકળી હતી ? મહારાં આંસુ ફરી ઉભરાયાં. એક ક્ષણભર બધો ય ભરમ ફેાડી નાંખવા વિચાર થઇ આવ્યો. એમનો તુચ્છકાર મહારાથી ન ખમાયો. પરન્તુ જરા વિચાર કરતાં મહને જણાયું કે જો હું તેમને સત્ય વાર્તા જણાવીશ તો એ માનશે જ નહિ

ઇતિરા

રાખે. મહાઈ વતન મહેં નડિયાદ જણાવ્યું હતું. એમની પત્નીના ગુમ થયાની હકીકત મહેં સાંભળી હશે એમ તે ધારી લેશે. પૈસા ખાતર એમની પત્ની બનવા હું તૈયાર થઇ છું એમ તે માનશે. કદાચ એવો વહેમ ભરાઇ જાય તો દૂર થવો મુશ્કેલ થઇ પડે. ખરી વાતની ખાત્રી પણ હું એમને શી રીતે આપી શકું ? મહેં નિઃશ્વાસ મૂક્યો. અશ્રુ લોહી નાંખ્યાં. એમને વાતે વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. આડાંચવળાં ગરખાં હાંક્યા પછી તે બોલ્યા—

“તહમે નડિયાદનાં છો એ જણી હું ધણો જ અજબ થયો. એવા ભયંકર સ્થાનમાંથી તહમારા જેવી જાજરમાન કુમળી કળી ઉત્પન્ન થઈ શકે એવું મહારી કલ્પનામાં પણ ન આવે. હજી પણ એ મહારાથી મનાતું નથી, એવા ત્રાસભર્યો સ્થલમાં આવી મોહક લલના રહી જ કેમ શકે ?”

આ શબ્દોથી મહારા સ્ત્રીચરિત્રને આવી મળી.

“એક ગરિબ દાસીને આમ ચીઢવવાથી આપને શો ફાયદો ?” મહેં શરૂઆત કરી. “અમારા દેશમાં તો તહમારાં પત્નીની સુંદરતાનાં વખાણ થતાં હતાં. પછી એમની કાંઈ ભાળ મળી ?”

“ના” તે હાંડે અવાજે બોલ્યા. તહમને ઘર છોડ્યે કેટલાં વર્ષ થયાં ?”

“તહમારી પત્ની ગુમ થયાં એ અરસામાં જ હું આ તરફ નીકળી આવી હતી. પરંતુ આપ તો ફરીથી અવશ્ય લગ્ન-બંધનમાં પડ્યા જ હશે.”

“ના”

મહેં છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો.

પુષ્પાંજલિ

એ ફરી નહોતા પરણ્યા એ જાણી હું ધણી જ ખુશી થઈ.
“ત્હમારા જેવા મહોટા લોકોને ફરી પરણતાં વાર શી ?”
મહે આગળ ચલાવ્યું “પરન્તુ પ્રથમ પત્ની ફરી સાંપડે તો પૂરી પંચાત થાય.”

એ ભલા આદમી સ્પૃહાહીન હાસ્ય હસ્યા “એમાં વળી પંચાત શી ?” એમણે સ્હામો પ્રશ્ન કર્યો. એ પાછી આવે તો એને પેસવા જ ન દઉંને. એવીને ઘરમાં રાખીએ તો કેટલું ખરાબ દેખાય ? આટલા દિવસોમાં એની નાતજાતનું ચે ઠેકાણું નહિ રહ્યું હોય.”

વૃજપાત થયો. પલકવારમાં મ્હારી આશાઓના કિલ્લા તૂટી પડ્યા. મહે ખરી ઓળખાણુ આપી હોત તો એમણે પત્નીપદે ન જ સ્થાપી હોત. પરન્તુ એવાં કૂર વચ્ચેને દેયાનાં હીર શાને વેડફી નાંખવાં ?

છતાંય મહે હિંમત એકઠી કરી પૂછ્યે જ રાખ્યું. “પણ કદાચ એને મળો તો ?”

“એની સાથે જરાય સંબંધ ન રાખું” તે નિશ્ચયાત્મક અવાજે બોલી રહ્યા હતા.

હૃદયહીન પાથર ! હું તો જમીન સાથે જડાઈ ગઈ. મ્હને અંધારાં આવ્યાં. નિરાશા ને તિરસ્કારથી હું ધ્રુંધવાઈ ઉઠી.

મ્હારા પતિરાજના પલંગની પડખે બેસી હું મનમાં બબડી—
“કાં તો ત્હમે મ્હારો સ્વીકાર કરશે—કાં તો પુનિત આર્ય વિધવાની પેઠે હું પ્રાણુ પાડીશ.”

૫

મહે મ્હારા વદન પરથી ચિન્તાને ઉરાડી મૂકી. મ્હારી સ્મિતભરી નજરથી તેની ઉડતી કલ્પનાને મહે આકર્ષી હતી એ હું બરાબર સમજી ગઈ હતી. “ઝેડો પોતાનું જળરદસ્ત શીંગડું

ધંદિરા

વાપરે” મહે વિચાર્યું, “ હરિત દંતુશળ ચલાવે, વાધ પંઝા પ્રસારે, તો ગરિય પ્રમદા પોતાનાં નિર્માલ્ય વસ્ત્રો કેમ ન વાપરે ? “ ઓ નાથ ! ” મહે નિર્ણય કર્યો, “ વિધિએ આપેલાં હથિયાર હું પણ વાપરીશ. પરન્તુ ત્હમારા ને મહારા સુખ માટે જ. ”

એમની બાબુએથી હું ઉઠી. દૂર જઈ બેઠી. આનન્દથી વાતે વળગી. તેઓ મહારી પાસે આવ્યા. “ બુઓ ” હું બોલી. “ તમે ભૂત્ર ખાધી છે તે મહને હવે જ સમજાયું. ત્હમે મહને ન જ પિછાની શક્યા. ” બોલતાં બોલતાં મહે હસ્યાજ કર્યું. ચાલાકીથી મહારો અંબોડો પણ મહે છોડી નાંખ્યો. વળી વાત કરતાં અંબોડો વાળવા માંડ્યો.

“ ત્હમે મહને ઝોળખી શક્યા જ નથી. ” હું ફરી બોલી, “ હું કાંઈ રસ્તે જનાર નથી. આપણા દેશની વાત જાણુવા જ હું તો આવી હતી. આપણા દેશના માણસને મળ્યે આજ કેટલાં યે વર્ષ થયાં. ”

મહારાં વચન એમના માન્યામાં આવ્યાં જ નહિ. એ તો ઉઠીને મહારી નજીક આવ્યા. મહારી અડોઅડ બેઠા. હું માત્ર હસી ને વળી બોલી “ મહારું કહ્યું નથી માનતા તો હું તો આ ચાલી. હ્યો આવજો. ”

હું ઉઠી. મહને જતી જોઈ એ બિચારા નિરાશ બની ગયા. એમણે મહારો હાથ પકડ્યો. મહે ક્રોધથી એને તરછોડી નાંખ્યો. છતાંય હું હસી-મહે હસ્યા જ કર્યું.

“ ત્હમે બહુ જ ખરાબ છો ” મહે વળી ખૂમ પાડી. “ મહને અડકશો નહિ. હું કાંઈ ખરાબ સ્ત્રી નથી. ”

વળી હું દંડ પગલે દાર તરફ ચાલી. મહારા પતિએ-મહને કહેતાં પણ શરમ આવે છે-મહને પરાણે અટકાવી.

પુષ્પાંજલિ

“મહારા પર દયા કર” તેમણે આજીજી કરી. “દયા કર દેવી! અહીંથી ન જઇશ. તારા સૌંદર્યથી હું ઘેલો બન્યો છું. આવી મોહકતા મહેં ક્યાંય નહોતી જોઇ.”

હું પાછી વળી—ખેદી તો નહિ જ.

“વાહ રે મહાશય!” મહેં ખૂલાસો કરવા માંડ્યો. “ત્હમે ખરો લાગ સાધ્યો છે. મહારે ત્હમને કહેવું જ પડશે કે ત્હમે મ્હને ગમેો છો. ત્હમને ના પાડતાં મ્હને શું ને શું થઈ જાય છે. પણ હું શું કરું? સ્ત્રીનું શી અળ એજ એનું સર્વસ્વ. જીવનભરનો પશ્ચાતાપ ને શરમ વ્હોડું ત્યારે હું એક દિવસનો આનન્દ પામું? ના...ના...મ્હને જવા જ દો.”

“હું સોગંદ લઉં છું” તે બોલ્યા “આખા જીવનભર તું મહારી હૃદયેશ્વરી રહીશ. એકજ દિવસના આનન્દની વાત કેમ કરે છે?”

હું હસી. “એવાં વચનોમાં મ્હને વિશ્વાસ નથી.” એમ કહી હું જવા લાગી. ખારણાની લગોલગ ગઈ. એ સંયમ ન રાખી શક્યા. મ્હને પાય લાગી એમણે મ્હને વારી.

એમની એવી દશા જોઈ મ્હને દુઃખ થયું. “ચાલો, આપણે ત્હમારે ઘેર જઇએ.” મહેં એમને લલચાવ્યા. “આપણે અહીં જ રહીએ તો કાલે ત્હમે મહારો ત્યાગ કરી જરૂર જતા રહો.”

એ તો તૈયારજ હતા. હમણાંના જ એ થાણા આવેલા હતા. ધંધાર્થે ત્યાં જ રોકાનાર હતા. સંકેત કરી અમે થાણા ઉપડી ગયાં. એમના તાબામાં બે ખંડ હતા. એક ખંડમાં મહેં પ્રવેશ કર્યો. એ આવે તે પહેલાં જ દ્વાર ખંધ કરી આગળો દીધો. એ બિચારા ખ્હાર જ રહ્યા.

ઇંદિરા

અન્દર આવવા એમણે ઘણી ઘણી દયામણી વિનંતિઓ કરી. હું હસી. “ હવે હું ત્હમારી સેવા ઉઠાવવા તૈયાર થઇ છું. પરન્તુ ત્હમારો મોઢ ટકી રહે છે કે ઉડી જાય છે એનું મ્હને પારખું જોવા દો. કાલે ત્હમારામાં હું કશો ય ફેર નહિ જોઉં તો વળી આગળ વાત કરીશું. હમણાં તો જાઓ.”

મ્હેં બારણું ઉઘાડવાની ના જ પાડી એટલે તે નિરાશ થઈ ત્યાંથી બીજે ગયા. હું આશ્વા રાખું છું કે એ ઉંઘ્યા જ હશે. રહવારે મોડાં મોડાં મેં દાર ઉઘાડ્યાં. મ્હેં જોયું કે તે નત્ર ખની મ્હારી વાટ જોઇ રહ્યા હતા. એમનો હાથ મ્હેં મ્હારા હાથમાં લીધો.

“ મ્હારા નાથ ! ” હું બોલી “ મ્હને રામરાયભાઈ પાસે પાછી મોકલો કે એક અઠવાડિયા સુધી મ્હારી પાસે ન આવવાનું વચન આપો. ત્હમારી ધીરજની એમ કસોટી થવા દો.

મ્હારા પતિએ કોઈ પણ કસોટીએ કસાવા કબુલ કર્યું.

૬

પુરૂષોનાં દિલ જીતી લેવાં-એ હૃદયને ઉત્તેજિત કરવા જેટલાં સાધનો વિધાતાએ સ્ત્રીજાતિમાં બંધ્યાં છે એ તમામનો ઉપયોગ એ કસોટીના ગાળા દર્મીઆન મ્હેં મ્હારા પતિ ઉપર કર્યો. સ્ત્રીચરિત્રની શી વાત કરું ? અમે સ્ત્રીઓ આ કપરા સંસારમાં કાંટા સમાન છીએ. મરદો કરતાં મહિલાઓથી આ સૃષ્ટિને વધારે ખમવું પડ્યું છે એમ ઇતિહાસકાર કહેશે. સદ્બાગો સ્ત્રીજાત પોતાની પ્રલયશક્તિથી અજાણ છે. નહિ તો સૃષ્ટિમાં સ્થલે સ્થલે ક્યારનોય દાવાનલ પ્રકટાવી મૂક્યો હોત.

કસોટીના ગાળામાં હું ઘણોખરો સમય મ્હારા પતિની સાથે જ ગાળતી. એમની સાથે માયાભરી વાતચીત કરતી-

પુષ્પાંજલિ

નકામાં ગપ્પાં ન મરાય તેની ખાસ સંભાળ રાખતી. સ્મિત હાસ્ય ને નયનખાણુ અમ-અખળાનાં શસ્ત્રો છે. પહેલે દિવસ હું કલ્હાગરી ને માયાળુ બની. બીજે દિવસે પ્રસરતી પ્રીતની પ્રતિતિઓ વ્યક્ત થવા દીધી. ત્રીજે દિવસે ધરનું તમામ કામ-કાજ સંભાળી લીધું. ખાવા પીવામાં એમને દરેક પ્રકારની સગવડ મળે તેની સંભાળ રાખી. એમને વધારે ને વધારે રાહત રહે એવાં કાર્યો પ્રત્યે હું બેદરકાર ન રહી. હાથે જ રાંધતી. છોડીયાં પણ હાથે જ પાડતી. એક દિવસ હું રડી પડી. મહારા રુદનનું કારણ જણાવવા મ્હેં સાફ ના પાડી; છતાંય એમને એટલી તો સમજણ પડવા દીધી કે કસોટી પૂરી થતાં એમનો મોહ જરૂર ઉતરી જશે; મહારાથી એ કંટાળશે; મહારો ત્યાગ કરશે. એક દિવસ એમને જરા દીક નહોતું. હું આખી રાત જાગી. એમની પાસે બેસી રહી. એમની દરેક ઇચ્છા પૂરી; છતાંય હું અજાગી રહી. આવી કુરતા માટે મ્હને વખોડશે નહિ. મહારી બહાલામાં બહાલી ચીજના શપથ લઇ કહું છું કે એમાં જરાય કપટ કે દેખાવ નહોતો. હું એમને ખરા હૃદયથી મ્હાતી બની ગઇ હતી. એ પણ મહારા પ્રેમમાં ઘેલા બન્યા હતા. એથી તો હું વધારે પરવશ બનતી ગઇ. અઠવાડીયું પતી ગયા પછી એમણે મ્હને મારીને હાંકી કાઢવા ધારી હોત તો પણ હું ન જાત.

છતાંય એમને બાળી રહેલા વિરહાનલમાં હું નવીન બળ-તણુ ઉમેરતી જ ગઇ. મહારી પડખે રહેવા એમણે પોતાની પ્રવૃત્તિઓ ધીમે ધીમે વિસારી મૂકવા માંડી. હું ધરકામમાં રોકાતી ત્યારે એ બાળક પેઠે મહારી પાછળ પાછળ ભ્રમતા. એમના અન્તરમાં ઉછળતી ઉર્મિ હું એમને પગલે પગલે પારખી શકતી. છતાંય નજીવી સંસારમાં જ એ સંયમ પાળતા. એવી

હંદિરા

પણ પળ આવી ઉભી કે કસોટી પૂરી થતાં હું તેમનો ત્યાગ ન કરું એ માટે તે કરગરવા લાગ્યા. મ્હને પણ લાગ્યું કે હું એમને એટલી બધી પ્રિય થઈ પડી હતી કે હું એમનો ત્યાગ કરું તો એ જરૂર આત્મઘાત કરે.

કસોટીને છેલ્લે દિવસે હું વળા ફરી રડી. વળા એમને વધારે નાંણી જોવા કહ્યું “બહાલા ! ત્હમારી સાથે ભાગી આવવામાં મ્હેં ભૂલ ખાધી. ત્હમને અણુઘટતું દુઃખ ને શ્રમ આપ્યાં. કસોટી કરવાનું કાર્ય પણ ઘણું જ ખરાબ ગણાય. મનુષ્યના મોહને કોણ કળી શક્યું છે ? આટલા દિવસો ત્હમે મ્હને અપ્રતીમ રનેહથી ચાહી છે. પરન્તુ આઠ મહિના પછી ત્હમે મ્હને મ્હાશો કે કેમ એ તમે પણ કહી શકશો ? કદાચ ત્હમે મ્હારો ત્યાગ કરો તો મ્હારી શી દશા થાય ? ”

તેઓ હસતા હસતા ઉભા થયા. “ ત્હને જો એટલી જ ચિન્તા હોય ” તે બોલ્યા “ તો એનું એક પલકમાં જ નિવારણ કરીશ. એવી બાબતોનો અન્તિમ નિર્ણય તો મ્હેં ક્યારનો થ કરી નાખ્યો છે. હું ઘટતી વ્યવસ્થા કરું છું. સમજ ! ”

એવું જ કંપક કહે એવો લાગ હું શોધી રહી હતી. એમણે જાતે જ એ વાત છેડી એથી હું ઘણી જ રાજ થઈ.

“ છટ ” મ્હેં રાડ રાખી. “ હું કાંઈ પૈસાની સગી નથી. ત્હમે મ્હારો ત્યાગ કરો પછી પૈસાને પછાડવા ? માત્ર નિર્વાહનો જ સવાલ હોય તો સ્ત્રીઓ બીજા માગીને પણ જીવી શકે છે. ત્હમારા વિના હું જીવીને ચ શું કરું ? બહાલા ! ત્હમે મ્હારો જીવનભર ત્યાગ ન કરો. એની જ મ્હારે ખાત્રી જોઈએ છીએ; ને તે પણ આજે જ—આપણા વાયદાનો આજે જ છેલ્લો દિવસ છે. ”

પ્રુષ્પાંજલિ

“ બોલ, ત્હારે માટે હું શું કરું ? ” તેમણે પૂછ્યું.
“ ત્હારી જેમ ઇચ્છા હોય તેમ કરવા હું તૈયાર છું. ”

“ હું તો બાધ માણસ ” મ્હેં જવાબ દીધો, “ હું ત્હમને શું કહું ? ત્હમે ત્હમારી જાતે જ વિચારોને ? ”

પછી મ્હેં વાત બદલી. ધીમે ધીમે એક મનુષ્યે પોતાની પ્રિયાને બક્ષિસખત લખી આપ્યું હતું એવી વાત પણ જોડી કાઢી કહી સંભળાવી. મ્હારી બધી યે તરખટનું એ જ રહસ્ય હતું.

તુરત જ ગાડી મગાવી તે બહાર ગયા. આખા અઠવાડિયામાં પ્હેલી જ વાર મ્હારાથી દૂર થયા. થોડી જ વારમાં તે પાછા ફર્યા. એ ક્યાં ગયા હતા તે મ્હને જણાવ્યું નહિ. હું પૂછી પણ શકી નહિ. બપોરે વળી તે ફરા બહાર ગયા. તે પાછા ફર્યા ત્યારે તેનના હાથમાં એક પાકીટ હતું.

“ લે ” તે આવતાં વેત જ બોલ્યા “ મ્હારી તમામ મિલકત ત્હારે નામે ચઢાવી દીધી છે. આ તેનો દસ્તાવેજ. હું વકીલને ત્યાં જ ગયો હતો. હવે હું ત્હારો ત્યાગ કરું તો મ્હારે બીજા માગવા રજાણવું પડે. ”

મ્હારા નયનનાં નીર ઉભરાયાં. મ્હારા પતિ મ્હને આટલું બધું મ્હાતા હતા ! એમના ચરણસ્પર્શ કર્યા. “ આજથી હું આપની દાસી છું. કસોટી આપ તરી ઉતર્યા છો. ”

હવે જ હું મ્હારું મન મનાવી શકું કે જે ચન્દ્ર માટે હું રહી હતી તે મ્હારી હથેળીમાં જ વિરાજી રહ્યો હતો. હવે એ મ્હારો કેવી રીતે ત્યાગ કરશે ? મ્હને પત્ની તરીકે સ્વીકારવા એમણે સાફ ના નહોતી પાડી ? પણ હવે જે કાર્ય માટે મ્હારે આ બધી જાળ બિછાવવી પડી હતી તે સફળ થયું હતું. હવે હું એમની ખરી પત્ની છું એમ જાહેર કરું ને એ મ્હારો ત્યાગ

ઇંદિરા

કરે તો એમને તમામ દોલત ને આખરૂં પણ ગુમાવવી જ પડે.

મહારા પિતાજીએ મહારૂં નામ ઇન્દુ પાડ્યું હતું પરન્તુ મહારી બા તો મહને કુમુદિની યા લીલી કહીને જ બોલાવતી. મહારા શ્વસુરગૃહમાં તો બધાં મહને ઇન્દુ તરીકે જ પિછાનતાં. પરન્તુ મહારે ઘેર લગભગ બધાં જ મહને લીલીને નામે ઓળખતાં. રામરાયભાઈને મહે મહારૂં નામ લીલી જણાવ્યું હતું. મહને બધાં ઇન્દુ કહેતાં એ હું લગભગ ભૂલી પણ ગઈ હતી. મહારા પતિ પણ મહને અત્યારે લીલી નામે જ ઓળખતા. પેલા દસ્તાવેજમાં પણ લીલી નામ જ દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું.

અમે વળી પાછાં મુંબાઈ આવ્યાં. થોડાક સુખી દિવસો ત્યાં વીતાવ્યા. એ બધો સમય મહે મહારી ખરી ઓળખાણ આપી જ નહિ. કોઈ દિવસ અમદાવાદ જઈશું ત્યારે એ વાત જાહેર કરીશ એમ મહે મન મનાવ્યું. કેટલીયે આઠી અવળી રીતે મહે મહારા પતિ પાસેથી ઘરની તમામ માહિતી મેળવી લીધી. મહારાં બધાંય કુટુંબીજનો લીલા દહેર કરતાં હતાં. એમને મળવા મહારૂં દિલ તલસી રહ્યું.

એક દિવસ મહે મહારા પતિને કહ્યું “મહારૂં મન નડિયાદ જવા તલસી રહ્યું છે. મહારાં માના પિતાને મળવા મહારૂં દિલ અધીરૂં થયું છે. મહને થોડા દિવસ ઘેર મોકલવાની વ્યવસ્થા ન કરો ?”

એમની તો દેશમાં જવાની જરાય ઇચ્છા નહોતી. પરન્તુ મહારા વિના એ એક પણ પણ શી રીતે કાઢી શકે ?

વળી મહારો પડતો બોલ ઉપાડી લેવા એ એટલા બધા ટેવાઈ ગયા હતા કે આ વેળા મહને સાફ ના પણ પાડી શક્યા નહિ. “નડિયાદ જઈ પાછા વળતાં સહેજ પંદર દિવસ નીકળી

પુષ્પાંજલિ

જાય ” એમણે કહ્યું “ એટલા બધા દિવસોમાં તો હું ઝૂરી મરું, ચાલ, હું પણ તારી સાથે જ આવીશ. ”

એ સાંભળી હું તાળી પાડી બોલી ઉઠી “ મહારી પણ એ જ ઇચ્છા હતી, પરંતુ નડિયાદમાં ત્હમે ઉતરશો ક્યાં ? ”

“ ત્યારે ઘેર કેટલા દિવસ રહેવું છે એ કહે ને ? ” તેમણે ક્વલિટો પ્રશ્ન કર્યો.

“ જો ત્હમારાથી હું જુદી પડું ” મ્હેં કહ્યું “ તો મ્હારાથી પાંચ દિવસથી વધારે રહેવાય જ નહિ. ”

“ તો એ પાંચ દિવસમાં હું મ્હારે ઘેર જઈ આવીશ. ” તે બોલ્યા, “ પણ યાદ રાખજો. પાંચમે દિવસે હું જાતે આવીને ત્હને ખેંચી જઈશ. ”

ઉપરની યોજના નક્કી થઈ. થોડા દિવસોમાં અમે સઘળું આટોપી લીધું. મ્હને નડિયાદની ભાગોળે મૂકી મ્હારા પતિ ચોતાને ગામ પાછા વળ્યા.

એ નજરથી દૂર થયા કે તુરત જ મ્હેં મ્હારા ગાડીવાળાને કહ્યું “ જોને ભાઈ ! મ્હારે પ્રથમ તો અમદાવાદ જવું છે. પાછાં વળતાં નડિયાદ રોકાઈશ; માટે એ તરફ લંકાર. ત્હને સારું મહેનતાણું અપાવીશ, હોં ! ”

એ લોકો મ્હને અમદાવાદ લઈ આવ્યા. મ્હારા સાથી-દારોને ભાગોળની ધર્મશાળામાં રોકાવાનું કહી હું ચાલતી જ ઘર તરફ નીકળી પડી. અન્તે મ્હારું ઘર દેખાયું. એક ખૂણામાં લપાઈ મ્હેં થોડુંક રડી લીધું. મહામહેનતે મ્હારા જીવમાં જીવ આવ્યો. કેટલીયે મુશ્કેલીએ ઘરમાં પ્રવેશ કરવાની મ્હારામાં હિંમત આવી. પ્રથમ જ મ્હારા પિતાજી સ્થામા મળ્યા. કેટલાંય વર્ષોથી શુભ થયેલી તનયાને આમ એકાએક જોઈ એ

છઠિરા

તો ગળગળા થઇ ગયા. મધુરા એ મીઠનની શી વાત કરે ?

હું ક્યાં ક્યાં રઝળી હતી ? શાં શાં વીતક વેડ્યાં હતાં. મહે એ વાત જ છેડવા ન દીધી. મહારા પિતાજીએ એવો આગ્રહ પણ કર્યો. પરંતુ પછી કદીસ એમ વાયદો દઇ વાત ઉડાવી.

ખીજે જ દિવસે મહારા પિતાજીએ મહારા શ્વસુરને તાકી-દના કાસદ મારફત પત્ર પાઠવ્યો. વળી તેને મોટેથી સૂચના આપી કે “જમાઇ ઘેર ન હોય તો એ જ્યાં હોય ત્યાંથી ભાળ કાઢી આ પત્ર એમને હાથોહાથ આપજો.

હું પાછી આવી હતી એ વાત કોઇને પણ ન જણાવવા મહે મહારાં માતૃશ્રીને વિનંતિ કરી. “હું આટલા બધા દિવસ ઘર બહાર રહી તેથી કદાચ એ મહને સ્વીકારવા તૈયાર ન પણ હોય “ મહે ખૂલાસો કર્યો “ કદાચ એ અત્રે આવે પણ નહિ. માટે ગમે તે ખીજું બહાનું કાઢી એમને અહીં બોલાવજો. એમના અહીં આવ્યા પછી બાકીનું બધું ય હું સાચવી લઈશ. એમની બધી ય શંકાઓનું હું નિવારણ કરીશ.”

મહારી બાએ મહારી ઇચ્છા મહારા પિતાજીને પણ જણાવી દીધી. એમણે મહારું કહેવું માન્ય રાખી પેલા પત્રમાં ઉમેર્યું કે “ મહારું વસિયતનામું કરવા માગું છું. ત્હમે મહારા જમાઇ છો. મહારા પ્રિય હોઇ મહારા શુભેચ્છક છો. મહારી મૃલકતની વ્યવસ્થામાં ત્હમારી સલાહની ખાસ જરૂર છે. માટે આ પત્ર પહોંચતાં વિના વિલંબે આ તરફ આવશ્ય નીકળ આવશો. ”

તદનુસાર મહારા પતિ તુરત જ આવ્યા. મહારા પિતાજીએ તમામ સત્ય ખીના જણાવી. થોડીક ક્ષણ તે! મહારા પતિ

પુષ્પાંજલિ

વિચાર શ્રેણીમાં ડૂબી ગયા. “ આપને માટે મહને ઘણું માન છે ” તે જોત્યા “ આપે મહને જોતું બદાનું કાઢી મહને અહીં જોલાવી મંગાવ્યો છે. છતાં ય આપના દર્શનથી મહને ઘણો જ આનન્દ થયો છે. પરન્તુ તહમારાં પુત્રી આજ કેટલા ય વર્ષોથી ગુમ થયાં હતાં. એમને ક્યાં ક્યાં રજળવું પડ્યું હશે ? કેવા કેવા પ્રકારનાં જીવન વેઠ્યાં હશે ? કોષને ય એની માહિતી નથી. હું ઘણો જ દિલગીર છું. હવે હું એમનો સ્વીકાર કરી શકું તેમ નથી. ”

મહારા પિતાજીને તો આથી ઘણું જ માહું લાગ્યું. એમણે નિરાશ દિલે મહારા માતૃશ્રીને તમામ હકીકત જણાવી. એટલે મહને પણ એ વાત મળી. મહે મહારી સખીઓ દ્વારા મહારાં વડીલોને જરા પણ ચિન્તા ન કરવા કહાવ્યું. “ એમને મહારી પાસે અન્દરના ખંડમાં મોકલો. એમને તો હું જ પહોંચી વળીશ. ”

પરન્તુ એ જક્કી માણસે અન્દર આવવાની સાક ના જ પાડી.

“ એને હું મહારે આંમણે પણ ચડવા દેવા માગતો નથી. ” તેમણે ઉત્તર દીધો “ પછી તેને મળવાનું પણ શું પ્રયોજન ? ” પરન્તુ મહારી માતાના રુદનથી તે પીગળ્યા. મહારી સખીઓની મળકથી શરમાયા. અન્તે અન્દરના ભાગમાં નાસ્તો લેવા કબુલ થયા.

વિરામભુવનમાં એ વિચારમૂઢ બની પડ્યા હતા. બધાં ય પોતપોતાનાં કામમાં ગુંથાયા હતા. એમની પાસે કોષ જ નહોતું. નાસ્તો આવ્યો. એ નીચું જોષ આરોગવા મંડ્યા. એવામાં હું ધીમેથી અન્દર આવી ગય. એમની પાછળ જઈ એમની આંખો ઢાળી દીધી.

ઇંદિરા

તે હસ્યા “ત્હને ન ઓળખતો હોજી ત્યારે ને ? કામિની ?”
તે બોલ્યા “ત્હારા તોફાની ચાળા હજીયે ન ગયા, નહિ ?

મ્હારી નાની બ્હેન બધાં કામિની કહેતાં.

“પણ કામિની છે જ ક્યાં ?”

મ્હારો સ્વર સાંભળતાં જ તે ચમક્યા—“કાણ ?” તે
અસ્પષ્ટ બબડ્યા “લીલી ?”—

હું પ્રત્યક્ષ થઇ.

“કેમ મહેરબાન !” મ્હેં બડતી લેવી શરુ કરી “એ
તો હું ઈન્દુ. હરરાયની આત્મજા. આપની સહચરી લીલીના
જા સમાચાર છે ?”

એ તો દિગ્ભૂટ બની ગયા. છતાંય મ્હને જોઇ તે આનન્દ
પામ્યા હતા એ મ્હારાથી અજાણ્યું ન રહ્યું.

“આ શું ? લીલી ! આવી તે મળક હોય ?” તેમની પ્રશ્ન
પરંપરા શરુ થઇ. “તું અહીં આવી જ કેવી રીતે ?”

“આપ જ મૂકી ગયા હતા ને ?” મ્હેં ઉત્તર દીધો
“લીલી તો મ્હારું બીજું નામ. ખરું નામ તો ઈન્દુ જ. આટલા
દિવસ આપ ઓળખી પણ ન શક્યા એ કેવું વિચિત્ર ?
ત્હમને તો રામરાયભાઇને ત્યાં જ મ્હેં પિછાની લીધા હતા. નહિ
તો આટલી છૂટ લેવા દઉં ખરી કે ? સ્વામીનાથ ! આપની
પત્નીમાં વિશ્વાસ તો છે જ ને ?”

ઘડીભર તેઓ કશું જ બોલી શક્યા નહિ.

“પણ મ્હને ઠગ્યો શું કરવા ?”—તે કંટાળીને બોલ્યા.

જવાબ રહેલો જ હતો “પ્હેલે દિવસે જ મ્હને જોઇ ત્હમે
કહ્યું હતું કે ત્હમારાં પત્ની પાછાં આવે તો ત્હમે એમને
કદાપિ સ્વીકાર કરો નહિ. એમ ન કહ્યું હોત તો કદાચ મ્હે
મ્હારી ઓળખાણ કચ્છારની આપી હોત.”

પુખાંજલિ

એમનો પેલો દસ્તાવેજ મહારી પાસે જ હતો. ખેલો રાત્રે જ મહે નિશ્ચય કર્યો હતો કે કાં તો ત્હમે મહારો સ્વીકાર કરશો કે હું ચમચરણ થઈશ. એ નિશ્ચય બર આણવા જ મહે આ દસ્તાવેજ લખાવી લેવા જેવો પ્રસંગ આપ્યો હતો. હવે મહેને સહમજબ છે કે એ મહે ઠીક ન કર્યું. આપની ઇચ્છા હોય તો જ આપને આંગણે મહેને ચઢવા દેજો. એ માનને હું લાયક ન હોઉં તો આપની દાસી બની રહેવા દેજો. આપનું કામકાજ કરતાં પણ હું આપનું મુખદર્શન કરી આનન્દ માણીશ. આ દસ્તાવેજનું કર્તવ્ય ખલાસ થયું છે ”—એમ કહી મહે એ દસ્તાવેજના ચૂરેચૂરા કરી નાંખ્યા.

તે ઉભા થયા. મહેને ગાઠ આલિંગન દિધું. “ઈન્દુ ! તું મહારું સર્વસ્વ છે. ત્હારા વિના એક ડાણ પણ હું જીવી શકું તેમ નથી. ગૃહદેવી ! ચાલ—ત્હારા કમલાગી પતિનું આંગણે પાવન કર.”

સરોજ

એ રથયાત્રાનો દિવસ હતો. અમદાવાદમાં એ ઉત્સવ ધણીજ ધામધુમથી ઉજવાય છે. મ્હોટા મંદિરથી ત્રણ ચાર રથ ભેગા મળી એક મ્હોટું સરઘસ આખા શહેરના રાજમાર્ગોમાં ફરે છે. શેરીએ શેરીએ લોકો ભેગા મળે છે. છોકરાંએ એ દૃશ્ય નિહાળી ઘેલાં બને છે. સરોજ એક ન્હાનકડી બાલિકા હતી. અગીઆરેક વર્ષ થયાં હશે. એ પણ આજે રથ જોવા નીકળી પડી હતી. ઘણે દૂર નીકળી આવી હતી.

એકવાર એવો પણ સમય હતો કે જ્યારે એનાં કુટુંબીઓ શ્રીમંત હતાં. અમદાવાદના એક જાણિતા કુટુંબનાં કુટુંબમાં એનો જન્મ થયો હતો. પરંતુ એની કુમળી વયમાં જ એના પિતાનું અવસાન થયું. એક નિષ્ઠૂર સગાએ એની માતા સહાને દાવો માંડ્યો. ઘરની માલમીલકત એમાં ઘસડાઈ ગઈ. અમદાવાદની કેટલીક સરોજની માતા હારી ગઈ. પુરતજ

પુષ્પાંજલિ

ચેલા કૂર સંબંધીએ એમને ધરખાર વિનાનાં કર્યાં. દરેક લાખ રૂપિયાની સ્થાવર મૂલકત વાદીને હસ્તગત થઇ. સરોજન માતાએ પોતાની જવેરાત વેચી અપીલ નોંધાવી. પરંતુ માત પુત્રીના ભરણ પોષણ માટે કશું ય રહ્યું નહિ. ગામખંડા એમની થોડીક જમીન હતી. એમાં બાંધેલા એક નિર્માલ કુંપડામાં તેમને વાસ કરવો પડ્યો. મજુરી કરી ગુજરાન ચલાવવાનો વારો આવ્યો. પુત્રીને કન્યાદાન દેવા જેટલું ય એ માતા પાસે રહ્યું નહોતું.

હજી તો જાણે ઓછું દુર્ભાગ્ય હોય તેમ સરોજની માત્ર માંદી પડી. મજુરી કરવા પણ અશક્ત થઇ. બ્રૂખમરાન જાણકારા વાગ્યા. માંદી માતાને ખાવાની જરૂર નહોતી. અનાથ બાલિકા ઉપવાસ કરતી. રથયાત્રાને દિવસે માતાની બિમારીએ મંબીર સ્વરૂપ પકડ્યું. દવા ને સારવારની ખાસ જરૂર હતી બિચારી બાલિકા ! દ્રવ્ય વગેરેની શી વ્યવસ્થા કરે ?

અશ્રુભર્યા નયને સરોજે વાડીઓમાં આથડી પુલો એકદ કર્મ. હાર ગજરા ગુંથ્યા. રથયાત્રાના મેળામાં એ વેચાશે એવ તેને આશા હતી. પરંતુ ગરીબનાં નસીબ ગરીબ. મેળો પુરબ્હારમાં જામે તે પહેલાં તો અચાનક વાદળ ચઢી આવ્યાં. વરસાદની ઝડીઓ શરૂ થઇ. લોકો વિખરાઇ ગયા. બાલિકાનો એકે ય હાર એક પણ વેચાયો નહિ. છતાંય એ વરસાદમાં ઓંજતી ઉભી જ રહી. વરસાદની શરદી એના પ્રાણ હરી લે હોય શું ? કદાચ વરસાદ બન્ધ રહે ! કદાચ લોકો ફરી ભરાય !! કદાચ એના હાર વેચાય !!! હાય કમભાગ્ય ! વરસાદ વરસે જ ગયો. રથને રજળતો મૂકી લોકો વેરાઇ ગયા. સન્ધ્યાકાળ થવા આવ્યો. રાત્રિ પડી. અન્ધકાર ભરી તોફાની રજની અરિબ સરોજ ! રડતી રડતી ધર તરફ વળી.

સરોજ

રાત્રિ અન્ધારતી જ ગઈ. રસ્તાઓ કીચડવાળા ને લપસણા અની ગયા હતા. વધતા જતા ગાઢ અન્ધકારમાં એ નિરાધાર બાલિકાને માર્ગ શોધવો પણ કઠીન થઈ પડ્યો. વરસાદ ધોધમાર પડતો. એની તો એ પરવા કરતી નહિ. પરંતુ એની બીમાર માતા માટે એ કશું પણ કરી શકી નહિ એ વાત એને ખૂબ જ ખૂંચી. અશ્રુથી, તોફાનથી, વિભાવરીની શ્યામળી ભયંકરતાથી, અર્ધ આંધળી બનેલી સરોજ ધરની વાટ શોધવા લાગી. શહેર ખહાર દીપકનો પ્રકાશ પણ ક્યાંથી લાવે? અથડાતી કુટાતી, પડતી આખડતી તે માર્ગ કરવા લાગી. એની વેણી પણ છૂટી ગઈ. વરસાદમાં ભોળાયેલી લટો પવનના સપાટે એના વદન કમળપર અથડાવા લાગી. જાણે વિધાતાનો માર ઓછો પડતો હોય તેમ વરસાદના ઝપાટા એના કુમળા વાન-પર શિલાપ્રહાર કરી રહ્યા. છતાં ય એ બાલા પોતાના હારને વળગી રહી. હજીય પેલા ગજરા એની છાતીએ ચાંપી રાખ્યા હતા.

હિંમતભેર તે આગળ વધવા મથતી હતી. એટલામાં અન્ધારામાં કોઈ એની સાથે અથડાઈ પડ્યું. અત્યાર સુધી સરોજે રુદન દાખી રાખ્યું હતું. પરંતુ આ અકસ્માતથી એનો બાલિશ નિશ્ચય ડગમગી ગયો, જીવનમાં પહેલીજવાર તે પોક મૂકી રડી પડી.

પરંતુ નવીન આગન્ટુકે અત્યંત માયાળુ સ્વરથી પૂછ્યું. “ અન્ધારામાં ન્હાના બાલકની પેઠે કોણ રહે છે ? ” એ મરદનો ઘેરો સ્વર હતો; છતાં ય એમાં કશુંક હતું કે એ બાલિકાનાં અશ્રુ ઉડી ગયાં. સ્વર અનુસર્યો હતો છતાં ય એમાંથી મમતા અને કરુણા નિર્જરતી જણાઈ. બાલા છાની રહી “ અમે ધણાં જ ગરીબ છીએ. હું ને મહારી માતા એકલાં ને નિરાધાર છીએ. ”

પુખ્તાંજલિ

“ જહેન ! ” ફરી પ્રશ્ન પૂછાયો. “ આવામાં તું ક્યાં ફરતી હતી ? ”

“ હું રથ જેવા આવી હતીઃ ઘેર પાછી વળતાં વરસાદની ઝડીમાં હું ભૂલી પડી છું. ”

“ ત્હારું ઘર ક્યાં આવ્યું ? ”

“ અમે શાહપુર દરવાજા ખહાર રહીએ છીએ. ”

“ એમ કે ? ” તે માયાળુ અવાજે બોલ્યા. “ અત્યારે હું પણ એ તરફ જ જાઉં છું. ચાલ મ્હારી સાથે. આમળ જતાં ત્હને રસ્તો જડશે, હું ત્હને સહીસલામત ઘેર મૂકી જઈશ. ચાલ જહેન ! ધણું જ લપસાણું છે નહિ ? લે, મ્હારો હાથ ઝાલ. આપણે એક બીજાને ટેકે આગળ વધીએ. ”

બન્ને જણ આગળ ચાલ્યાં. અન્ધારામાં પેલો નવો મિત્ર સરોજની વય પણ કળી શક્યો નહિ. એનાં કાજાં વેણથી એ ધણી જ કાચી વયની હશે એટલું સમજાયું. છતાંય તેણે તક સાધી પૂછ્યું. “ જહેન ! ત્હને કેટલાં વરસ થયાં ? ”

“ દશ બાર થયાં હશે. ”

“ ત્હારું નામ ? ”

“ સરોજ. ”

“ ઠીક-સર ! આવા મ્હોટા શહેરમાં ને વળી રથયાત્રાના મેળાની બીડમાં ત્હારા જેવી ન્હાનકડી બાલિકાને એકલા ખહાર કેમ નીકળવવું પડ્યું ? ત્હારી કાચી વયે આમ એકલા ફરવું ઠીક નહિ. ”

ધીમે ધીમે માયાળુ ને મનોરંજક પ્રશ્નો પૂછી તેણે વાતચિતમાં ગજરા વેચવાની બીના જાણી લીધી. બિમાર માતા માટે તે કશુંય લાભ જઈ શકી નહિ એ પણ પ્રમાણી લીધું.

ખાસ રથ જોવાને માટે જ એ ન્હાની ખાલા એકલી શહેરમાં ગઈ નહોતી; પરંતુ તેની બિમાર માતા માટે કાંઈ પણ લઈ આવવા ખાતર જંગલી પુલોના હાર ગૂંથી વેચવા નીકળી હતી. પરંતુ એ હાર ગજરા વેચાયા નહિ. અત્યારે પણ તેણે એ છાતીએ ચાંપી રાખ્યા હતા.

“ ઠીક ” વેલા મિત્રે આગળ ચલાવ્યું. કેવો અજબ સંયોગ! હું પણ અમારી પૂજા માટે એવા જ હાર શોધી રહ્યો હતો. મેળો એટલો તો આચિન્તો વિખરાઈ ગયો કે હું કશુંય ખરીદી શક્યો નહિ. મને ત્હારો એકાદ હાર વેચાતો આપીશ ? ”

સરલા તો આ સાંભળી ખુશ ખુશ થઈ ગઈ. પરંતુ એ મનુષ્ય દયા ને ઉદારતાથી એની કુમકે દોડી આવ્યો હતો. એની કને પૈસા લેવાય જ કેમ? વળી તેને વિચાર આવ્યો કે જો હાર નહિ વેચાય તો તેની બા બિચારી ખાધા વિના ટળવળી મરશે.

આમ તરંગમાલામાં તરવરતાં એ ખાલાએ પોતાના સાથીને એક હાર આપ્યો.

“ જો બહેન ! ” તે બોલ્યો “ આની ખરી કોમત એક આનો થાય. લે આ પૈસા. ”

એમ કહી તેણે સરલાના હાથમાં કેટલાક શીક્કા મૂક્યા. તુરત જ સરલા બોલી ઉઠી “ આ પૈસા ક્યાં છે? શીક્કા મોટા જણાય છે. ”

“ બલી છોકરી! જરા જો તો ખરી. એ તો ઢણ છે ને મ્હેં ત્હને બેજ શીક્કા આપ્યા છે. ”

“ અરે! આ તો બહુ ચળકતા જણાય છે. ઢણ તે વળી

પુખ્તાંજલિ

અન્ધારામાં આટલું ચમકે ? ત્હમે મ્હને ભૂલથી રૂપીઆ તો નથી આપ્યા ને ? ”

“ ના રે ના ! એ તો દણુ નવા છે. આજે જ બનર-માંથી આણેલાં છે તેથી જ એમ ચળકે છે. ”

“ ભલે ! ” સરોજ બોલી. “ આપણે ઘેર પ્હોંચીશું એટલે હું દીવો સળગાવીશ. ત્હમે ભૂલથી રૂપીઆ આપ્યા હશે તો હું પાછા આપીશ. પણ હું દીવો સળગાવું ત્યાં સુધી ત્હમારે ખોટી ચવું પડશે હો ! ”

એટલામાં તેઓ સરોજની ઝુંપડીએ આવી પહોંચ્યા. એટલે તે છોકરી પેલા અનળયા પુરુષ તરફ ફરી “ આપ જરા અન્દર આવોને ! જરા ઉભા રહો. હું દીવો સળગાવું. હું જોઉં કે આ રૂપીઆ છે કે દબળુ. ”

“ ના ના. ” તેના સાથીએ ઉત્તર દીધો. “ હું તો બહાર જ ઉભો રહીશ. ત્હમે અન્દર જઇ પ્હેલાં બીનાં લુગડાં બદલો : પછી દીવો સળગાવવાની વાત. ”

“ પરન્તુ ” સરોજ બોલી “ મ્હારી પાસે બીજી જોડ લુગડા જ નથીને. મ્હારી બીજી ઓઢણી પલાળી છે. હું તો આમ બીને કપડે ટેવાઇ ગઇ છું. મ્હને એથી કશું ચ થશે નહિ. હું એને દમણા જ જરા ખંખેરી નાખુ છું. જરા ઉભા રહો. હું દીવો કરું. ”

પરન્તુ ઘરમાં તેલ પણ નહોતું. એટલે છાપરા પરથી ઘોડુંક ધાસ આણવું પડ્યું. દેવતા પાડતાં રહેજ વખત લાગ્યો. અબવાળું થતાં જ સરોજને જણાયું કે તેના હાથમાં બે રૂપીઆ ઝગમગી રહ્યાં હતા, તુરત જ તે બહાર દોડી. ધુંધવાતા રાડાં તેના હાથમાં જ હતા. ખૂણે ખૂણે તે શોધી વળી પરન્તુ પેલા જેબી મદદગારનો પત્તો જ નહોતો.

સરોજ

સરોજ નિરાશ થઇ. તેણે બધી ય વાત પોતાની માતાને કહી પછી આતુરતાથી તેના તરફ તાકી રહી પ્રશ્ન કર્યો “ હવે શું કરીશું. ”

“ હવે શું કરીએ ? ” સરોજની માતાએ ઉત્તર દીધો. “ બેટા ! એમણે બૂલમાં રૂપિયા આપ્યા હોય એમ મ્હને તો નથી લાગતું. ખરે જ ! તે કોઇ ઉદાર પુરુષ હોવા જોઇએ. આપણી વાત સાંભળી તેમને દયા આવી હશે. આપણે અત્યારે બિખારી જેવાં થઇ ગયા છીએ. બેટા ! અત્યારે તો આપણે નકામી શરમનો ત્યાગ કરી અનાયાસે મજેલી આ બેટને આપણે વધાવી લેવી જોઇએ. ”

ઉપર પ્રમાણે વાતચીત ચાલતી હતી ત્યાં અચાનક કોઇએ બારણું ખખડાવ્યું. માતા પુત્રી બન્ને ધણી જ મુંઝવણમાં પડી ગયાં. સરોજ દાર ઉઘાડવા દોડી. એને લાગ્યું કે તેનો સાથી પૈસા લેવા પાછો ફર્યો હશે. પરન્તુ એમ નહોતું. બાલિકાની બારે નિરાશા વચ્ચે પાડોશનો પોપટલાલ કાપડિયો ત્યાં ઉભો રહેલો જણાયો.

એની દુકાનથી આ ઝુંપકું બહુ દૂર નહોતું. અત્યારે દુકાન ઉઘાડી મૂકીને કાપડિયો જાતે જ ત્યાં આવ્યો હતો. એના હાથમાં બે સુંદર ઓઢણીઓ હતી. બાલિકાના હાથમાં તે બંડલ મૂકી બોલ્યો. “ આ સરોજ માટે છે ”

“ કંઈ બૂલ થતી હશે ” સરોજ બોલી ઉઠી “ આ મ્હારે માટે ક્યાંથી હોય ? ”

આમ નકારમાં સ્વાગત થવાથી બિચારો પોપટલાલ તો બાલાના પ્રશ્ને આભો જ બની ગયો.

“ હું તો જાહેન ! એટલું જાણું ” તેણે ઉત્તર દીધો. “ કે

પુખ્યાંજલિ

એક ભાઈ આવી મહને આનું મુલ્ય આપી ગયા ને ત્હમને પહોંચાડી દેવા હુકમ કરતા ગયા.”

“એ જ” સરોજ બોલી ‘. મહને ખાત્રી છે કે તે એ જ હશે. એમણેજ આ લુગડાં વેચાતાં લઇ મહારે માટે મોકલી આપ્યાં હશે. ખરૂં ને પોપટલાલ !”

એ કાપડિયાએ એકવાર એ કુટુમ્બની જાહેજલાલી જોઇ હતી. હિન્દુ મહોત્સવને પ્રસંગે સગાંબહાલાંને બેટ આપવાનો રીવાજ હોય છે ; એવે ટાણે તેણે ચાર રૂપીઆના માલના વ્યાજખી દામ છ રૂપિયા બાર આના ત્રણ પાઇ લઇ એ કુટુમ્બને ધણાય તાકા વેચેલા ને માત્ર બે જ આના કમાયલો. કહો પોપટલાલ ! પેલી બાલિકા પૂછવા લાગી. “ત્હમે એમને એળખો છો ?”

“શું કહો છો ?” પોપટલાલે રહામો પ્રશ્ન કર્યો “ત્હમે જાતે જ એમને નથી પિછાનતાં ?”

“ના” તે છોકરીએ જવાબ દીધો.

“એમ ? મેં તો ધાર્યું કે એ ત્હમારા કોઈ સગા હશે. હું તો એમને જરા ય એળખતો નથી.”

મમે તેમ હોય. પરંતુ મહેરબાન પોપટલાલે તો એકવાર ફરી ચાર રૂપીઆના માલના છ રૂપિયા ચૌદ આના ઉભા કરી લીધા હતા ; એટલે ઝાઝી વાટાઘાટ કરવી ઠીક ન લાગવાથી તે પ્રમાણુક કાપડિયો સદગુણની કીંમત થઇ એમ વિચારતો વિચારતો પોતાની દુકાન તરફ રવાના થયો.

સરોજ પણ બજારમાં દોડી. પેલા રૂપીઆ વટાવી પોતાની માતા માટે તમામ જરૂરી ચીજો લઇ આવી. દીવેલ લાવી કોડિયું પણ સળગાવ્યું. માતાની રાજ્ય પણ તેણે જાતે જ તૈયાર

સરોજ

કરી. ખાવા પિરસતાં પ્હેલાં તે સાફસુક કરવા લાગી. ત્યાં તે તેને કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો. તે લખ તે તેની માતા પાસે દોડી “બા ! બા ! આ શું ?”

તેની બાએ તે કાગળના કુચાને ઉકેલ્યો “અત્રિ ! આ તો નોટ છે !”

“પેલા ગૃહસ્થ આ પણ નાંખી ગયા હશે. ખારણાના પોલાણમાંથી અન્દર સરકાવી દીધી હશે.”

“હા ! ત્હને ભેટ આપવા જ. જો આ શું લખ્યું છે ? સરોજ માટે.”

“વાહ” સરોજ આશ્ચર્ય પામી “કેટલી લલાઇ ? બા ! આવા દયાળુ માણસો કદી જોયા હતા ?”

“વળા જો” તેની માતા વધુ તપાસ કરી બોલી “આ નોટ ઉપર તેમણે પોતાનું નામ પણ લખ્યું છે. એમ કહેવાનું કારણ સમજ ? ચોરાયલી હોવાના ભયથી કોઇ આ લે નહિ માટે એટલી અગમચેતી વાપરી છે. એમનું નામ “સુન્દરલાલ દેશાઇ.”

બીજે દિવસે એ સુન્દરલાલ દેશાઇ કોણ હશે એ વિષે માતા પુત્રીએ ઘણી ઘણી તપાસ કરી. પરંતુ શાહપુરમાં તો શું પણ આખા અમદાવાદમાં એ નામના માણસને કોઇ ઓળખતું નહિ. એમણે એ નોટ ન વટાવી. સંભાળથી મૂકી રાખી. તેઓ ઘણાં જ ગરીબ હતાં પરંતુ લોભી નહોતાં.

૨

સરોજની માતાને થેડી ઘણી જોષ્ટી સગવડો મળી ગઇ તે ઓછું નહોતું. પરંતુ એની અશક્તિ ને નિર્બળતા તો વધતાં જ ગયાં. એક વાર તે શ્રીમન્ત શ્રેષ્ઠ હતી. અત્યારે અકિચના-વસ્થા ભોગવી રહી હતી. શારીરિક શ્રમ અને માનસિક

પુષ્પાંજલિ

ચિન્તાથી એની કુમળી કાયા કરમાઇ જાય તેમાં શી નવાઇ ?
ધીમે ધીમે એનું દર્દ જીવલેણ થતું ગયું. અન્તે એના અવ-
સાનના ભણકારા પણ વાગ્યા.

એવામાં મુંબાઇથી તાર આવ્યો. હાઇકોર્ટે એમની તરફેણમાં
ચૂકાદો આપ્યો હતો. એની બધી ય લક્ષ્મી એને પાછી મળશે.
એ દિનપર્યન્ત થએલું ખર્ચ પણ સ્થામાવાળા કનેથી વસુલ
કરવા કોર્ટે હુકમનામું લખી આપ્યું હતું. કંચનલાલ નામનો
એનો હાઇકોર્ટ વકીલ હતો. વધામણી ખાવા તે જાતે જ
તેમની ઝૂંપડીએ આવ્યો. આનન્દવાર્તા સાંભળી મૃત્યુકિનારે
હિમેલી માતાએ આનન્દાશ્રુ સાર્યા. ઉત્સુકતા શમાવી તેણે
વકીલને કહ્યું :

“ જુઝાતા દીપક આગળ ત્હમે દીવેલ લખ આવ્યા છો.
પણ ભાઇ ! ત્હમારા આ ખુશખબર મ્હાણે જીવન ટકાવી રાખવા
ધણા જ મોડા મળ્યા છે. મ્હારા દિવસો હવે ભરાઈ ચૂક્યા
છે. છતાંય મ્હારી પાછળ મ્હારી આ કુમળી કળી ભૂખમરો
નહિ વેઠે એ કાંઈ મ્હારે માટે એછા આનન્દની વાત નથી.
છતાંય મ્હારા દિલને શાન્તિ કેમ વળે ? હજી તો એ બાલક
છે. નાદાન છે. એની મીલકતને એના હક્કો ફોણ સાચવશે ?
ભાઇ ! એક મરતી મહિલાની અન્તિમ ઇચ્છા પૂર્ણ કરો.
ત્હમારામાં જ મ્હને પૂરી આશા છે. મ્હારી બાલિકાના વાલી
ને વડિલ બની રહેવા વચન આપો. ”

કંચનલાલ અતિશય માયાળુ હતા; એટલું જ નહિ પરંતુ
ધણા જ પ્રમણિક હતા. સરોજના પિતાના અંગત મિત્ર હતા.
એ કુટુંબપર આપત્તી આવી પડી ત્યારે સરોજની માતાને ઘેર
આવી રહ્યા ધણું ધણું સમજાવ્યું હતું. પોતાની બગિચીનું સ્થાન

સરોજ

લેવા એને વિનવણી કરી હતી. પરંતુ સરોજની માતા પોતાના વકીલનું ઋણ ન ળોરે તેવી સ્વમાની હતી. અન્તે એ લલા માણસે જરૂર પૂરતું આપવા ઇચ્છા દર્શાવી એ પણ એમની અસીલે વીરતાપૂર્વક નકારી. જરૂર પડતાં મદદ માગશે એવી ખાત્રી આપી. સુંદરલાલનો ઉપહાર પહેલો ને છેલ્લો જ. એમના વકીલ એમની સંકડામણથી અગ્નણ હતા. એમની દુર્દશાની જાણ થતાં એ ઘણા જ દિલગીર થયા. એમની અસીલ એમને હાથ જોડી વિનવી રહી હતી એ જોઈ એમને ઘણું જ લાગી આવ્યું.

“ જ્ઞેન ! ” તે બોલ્યા, “ ત્હમારે તો કેવળ આજ્ઞા જ કરવાની હોય. મારે તે પરિપૂર્ણ કરવી જ જોઈએ. ત્હમારી ન્હાનામાં ન્હાની ઇચ્છા પૂરવાનું મ્હાં કર્તવ્ય છે. ”

“ મ્હાં અવસાન નજીક છે. ” સરોજની માતાએ આગળ ચલાવ્યું, “ મ્હારી પાછળ મ્હારી સરોજ એકલવાયા થશે. મ્હારા સસરાનું વસિયતનામું લવે હાઇકોર્ટે મંજુર રાખ્યું છે એટલે સરોજ એ તમામ મીલકતની વારસ થશે. એની સંભાળ રાખવા હું ત્હમને વિનંતિ કરું છું. એને ત્હમારી પુત્રી લેખજો. શ્રીમંતના દ્રવ્યે જીવનાર લોકોથી એને બચાવજો. આટલી જ મ્હારી છેલ્લી વિનંતિ છે. મ્હને વચન આપો ભાઈ ! પછી હું નિરાંતે મરીશ. ”

“ હું પરમેશ્વરના સોગંદ લઉં છું. ” વકીલે ઉત્તર વાળ્યો, “ હું સરલાને મ્હારી પુત્રીથી પણ વધારે ગણીશ. મ્હાં ત્હમને સહાય વચન છે. મ્હારી આશ્રીત ખાતર હું પ્રાણાન્તે પણ ફરજ અદા કરીશ. વિશ્વાસ રાખજો. ”

મૃત્યુકિનારે ઉભેલી મહિલાએ વકીલનું વદન નિહાળ્યું. એના નયનનાં અશ્રુ ચમકતાં જોઈ એને ખાત્રી પડી. એના

પુષ્પાંજલિ

જવરવાળા સુક્ષ્મા અધરદ્વય પર જરા હિડતું હાસ્ય ફરક્યું. રિમતની એ આછેરી રેખાથી જ એ અનુભવી વકીલ પામી ગયો કે હવે એ થોડી ધડીની જ મહેમાન છે ; એટલે કંચનલાલે એને ફરીથી પોતાને ઘેર આવી રહેવા આગ્રહ કર્યો. કાયદાની વાટાઘાટ પત્ની જાય એટલે જીને ઘેર રહેવા જવા સંમતિ દર્શાવી. પુરાણું મમત્વ ને આનાકાની ગરીબાઇને લીધે હતાં. ગરીબ હતી ત્યારે શ્રીમંતોનો સત્કાર ઝીલતાં એનું સ્વમાન ધવાતું. હવે તો એ પણ શ્રીમંત થઇ હતી. એટલે એની આકરી સ્વતંત્રતા અદસ્ય થઈ. એના પુરાણા શુભેચ્છકની વિનવણીને એણે હર્ષથી વધાવી લીધી. ઘણી જ સંભાળ ને મૃદુતાથી વકીલ એ માંદી માતા તથા સુકુમાર બાલિકાને પોતાને ઘેર લઈ ગયો.

વૈદકીય ચાલાકી અજમાવી શકે એટલા પ્રયોગો ને પ્રયત્નો વૃથા જ આદરવામાં આવ્યા; પુરાણી આપ્પાદી પ્રાપ્ત થયાના થોડાક દિવસોમાં જ તે વિધવા દેવલોક પામી. સરોજના વકીલે સાચા વારસદારને મીલકત મળે એવી તમામ વ્યવસ્થા કરી. પરંતુ સરોજની કાચી વય હોવાથી એને પોતાને ઘેર જ રાખી. વડિલોના આવાસે નિવાસ કરવાનું માંડી વળાવ્યું. કલેક્ટર તો એ મીલકત કોર્ટને સોંપવાના વિચારનો હતો. પરંતુ કોઇ પણ અમલદાર કરતાં પોતે સારો વહીવટ કરી શકશે એવું કંચનલાલનું મનતવ્ય હતું. એટલે સચોટ દલીલોથી મીલકતને સરકારી કબજામાં જતી અટકાવી. પરંતુ એની સૌથી ગંભીર ફરજ તો વારસદાર માટે લાયક પતિ શોધી કાઢવાની હતી. સહુભાગ્યે કંચનલાલ નવા જમાનાના વિચારો વધાવતા. બાળલગ્નના કદા વિરોધી હતા. વળી

સરોજ

સરોજને પણ જૂના વિચારનાં કોષ સગાં નહોતાં. એટલે એને બાહ્યાવસ્થામાં પરણાવવામાં ન આવે તો આખી ન્યાતનું સત્યાનાશ વળી જાય તેમ નહોતું. આથી સરોજ મ્હોટી થઈ પોતાની જાતે જ પરણવાનો વિચાર કરે ત્યાં સુધી એ વાત ઉંચે મૂકાઈ; એ દર્મિયાન એને ઘટતી કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી.

૩

પાંચ વર્ષ વીતી ગયાં. સરોજ સોળ વર્ષની સુંદરી બની રહી. એ હંમેશાં પડદામાં જ રહેતી. એની ખીલતી મોહકતા નિહાળવા અત્યારસુધી કોઈ પણ મરદ સહલાગી થયો નહોતો. અન્તે સુધારકો પણ એ યુવાન બાલાનું લગ્ન કરવાના દિમાયતી થયા. પરન્તુ તેના વાલી બાલાની ઈચ્છા જાણવાના મતના હતા. પાલિત પુત્રીનું હૃદય ઉકેલવા વકીલે પોતાની પુત્રી વસન્તને બોલાવી. વસન્ત સરલાની બાલસખી હતી. બન્ને બાલાઓ સરખી જ ઉમ્મરની હતી. બન્ને એકબીજાને અન્તઃકરણપૂર્વક મ્હાતી, કંચનલાલે પોતાનો ચિન્તાજનક પ્રશ્ન છેડી જોવાની વસન્તને મુશ્કેલી કરી. જરાક શરમાઈને કિન્તુ આહ્લાદક હાસ્યથી વસન્તે તેના પિતાને પ્રશ્ન કર્યો:

“ સુન્દરલાલ દેસાઈ કોણ ? પિતાજી ! ”

“ એ નામનો માણસ મ્હારી જાણમાં તો નથી. ”
કંચનલાલ મુંઝાયા, “ કેમ પૂછવું પડ્યું ? વસન્ત ! ”

“ કારણકે સુન્દરલાલ દેસાઈ સિવાય અન્ય કોઈને સરોજ પરણવાની જ નથી. ” વસન્તે ખૂલાસો કર્યો.

ભલા બિચારા વકીલ ગુંચવાઈ ગયા.

પુખાંજલિ

“ શું કહ્યું ? ” તે બૂમ મારી ઉઠ્યા. “ અન્નપ્રયા યુવાન સાથે સરોજ સંબંધ ખાંધી જ શી રીતે શકે ? ”

વસન્ત મસ્તીમાં હતી. રથયાત્રાથી ઘેર આવતાં બનેલા બનાવની વાતો તેણે અનેક વાર સાંભળી હતી. એણે એના પિતાજીને પણ એ વાત લંબાણથી કહી. અન્નપ્રયા સુન્દરલાલ દેસાઈની ભલાઈ કંચનલાલને પણ અસર કરી શકી.

“ પરન્તુ સરોજને કહેજે, બહેન ! ” વડિલે ચેતવણી આપી, “ કે એની ગંભીર ભૂલ થાય છે. લગ્ન કાંઈ આભારપ્રદર્શનની વાત નથી. એ ઉદાર અપરિચિતનો એણે આભાર માનવો ઘટે જ. વખત આવ્યે એનો સારી રીતે ખદલો પણ વાળીશું. પરન્તુ પરણવાની વાત જ લિન્ન પ્રકારની છે. એની પરિસ્થિતિ કે જ્ઞાતિની આપણને માહિતી નથી. એની ઉમ્મર કે ધંધાની વિગત આપણે જાણતા નથી. કદાચ એ પરણેલા પણ હોય. એમને છોકરાં પણ હોઈ શકે. એમ હોય તો સરોજનું લગ્ન કેમ થાય ?

“ એ તો અધું ચ ફીક. ” વસન્ત બોલી, “ સરોજ આ બધી વાતથી જરા ચ અન્નણી નથી. પરન્તુ તે રાત્રિથી જ એ બાલિકાએ એમની માનસિક પ્રતિમા ઉભા કરી હૃદયમંદિરે સ્થાપી છે. જેમ આપણે અધા રોજ દેવપૂજા કરીએ છીએ તેમ સરોજ પણ એના હૃદયદેવનું પૂજન કરે છે. સરોજ આપણે ઘેર આવી છે સારથી એક પણ દિવસ એવો નથી ગયો કે જ્યારે તેણે એમનું સ્મરણ ન કર્યું હોય. જો ત્યારે એને બીજાની સાથે પરણાવશો તો હું ખાત્રીપૂર્વક કહું છું કે એ સુખનો દિવસ નહિ દેખે. ”

“ બેટા ! બેટા ! આ શું કહે છે ? ” વકીલે વિચાર્યું, “ એક

સરોજ

હિંગતી યૌવનાની આ હાર્દિક બિમારી છે. એને ઔષધની તાત્કાલિક જરૂર છે. પરંતુ પ્રથમ તો એ બેદી સુન્દરલાલ દેસાઈને જ શોધી કાઢવાના. ”

ઉપરોક્ત વાર્તાલાપ પછી એ મામાજી વકિલ પેલા ઉદાર સર્જનની શોધમાં પડ્યા. જાતે તપાસ કરવામાં પણ બાકી ન રાખી. મિત્રમંડળમાં પણ એ વિષે ભલામણ કરી. દેશભરના તમામ અસીલો સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. તમામ વર્તમાન પત્રોમાં એમણે જાહેરખબર છપાવી.

કોઈ પત્તો આપશે ?

કંચનલાલ વકીલ સુન્દરલાલ દેસાઈને તાકીદે મળવા માગે છે.

ધણા જ અગત્યના કામ માટે.

પરંતુ આ બધાં એક સામટાં પગલાંનું પણ કશું ચ ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ. દિવસો, મહિનાઓ, અરે ! વર્ષો સરી જવા લાગ્યાં. સુન્દરલાલ દેસાઈનો બેદ ઉકલ્યો જ નહિ. એવામાં સરોજ પર બીજી આપત્તિ આવી પડી. એના મામાજી મિત્ર અને વાલીનો સ્વર્ગવાસ થયો. આથી એને ધણું જ લાગી આવ્યું. ફરીથી અનાથ થઈ હોય એવી વેદના થઈ. ધર્મક્રિયાઓ પતી ગયા બાદ તે પોતાના કુટુંબના પુરાણા આવાસમાં રહેવા ગઈ. પોતાની માલમીલકત સંભાળી લીધી. કંચનલાલની સચોટ સંભાળથી એમાં ધણો સારો વધારો થવા પામ્યો હતો.

મિલકતનો કબજો લીધા પછી તુરત જ તે યુવાન વારસે એ લાખ રૂપીઆ સરકારને આપ્યા ને ગરીબ લોકો માટે એક મફત દવાખાનું ને આરોગ્યભુવન ખંધાવવા સૂચના કરી. એ ભવ્ય મહાલયનું નામ “ સુન્દર નિવાસ ” રાખવામાં આવ્યું.

ઉપરોક્ત નામથી સરકારી અમલદારો જરા વિસ્મય તો પામ્યા;

પુષ્પાંજલિ

પરન્તુ એ કાર્ય દાતાની મુન્સફીનું હતું. આરોગ્યભુવન તૈયાર થઇ ગયું. ખુદ્દું પણ મૂકાયું. શહેર ખહાર શાહપુરને છેડે એકાન્તમાં સરોજની માતાને ગરિઆઇના વખતમાં ઝુપકું બાંધી રહેવું પડ્યું હતું. જે સ્થાનમાં વૈભવમાં મહાલી હતી એ સ્થાનમાં ગરિઆઇના દિવસો ગાળવા આકરા થઇ પડ્યા હતા. એમના બાપદાદાનું મકાન રાયપુરમાં હતું. એની બરાબર સ્થામે જ ઉપરોક્ત આરોગ્યમંદિર તૈયાર થયું. હુંક મુદતમાં જ અનેક ગરીબોથી તે ભરચક થઇ ગયું.

૪

એકાદ બે વર્ષ બાદ એક મનુષ્ય સરોજના આરોગ્યમંદિર આગળ આવ્યો. પચીસ ત્રીસ વર્ષની એની ઉમ્મર હતી. એનો દેખાવ ગંભીર પણ માયાળુ હતો. “સુન્દર નિવાસ” ના મુખ્યદ્વાર આગળ તે ઘડીક થંભ્યો. ત્યાં ઉભેલા પરિજનોને એ મહાલયના માલિક વિષે પરપૂછ કરી. એ ખાનગી મકાન નહોતું એ વાત તેને વિદીત કરવામાં આવી. ગરીબો માટે એ મફત દવાખાનું ને આરોગ્યભુવન હતું એને “સુન્દર નિવાસ” કહેતા, એ વાત પર એનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું. અંદર જવાની એણે રજા માગી.

“આ આવાસ દેશના દરેક દુઃખી ને ગરીબ મનુષ્ય માટે ખુદ્દું જ છે.” એક પરિજને ઉત્તર દીધો. “તો આપ જેવા અંદર પ્રવેશ કેમ ન કરી શકે?”

પેલો અન્નણ્યો મનુષ્ય ‘સુન્દર નિવાસ’ના ખૂણેખૂણા ફરી વળ્યો. તપાસ પૂરી થયા બાદ તે પૂછવા લાગ્યો. ગરીબ ને બિમાર મનુષ્યોના આરામ માટે કરેલી સઘળા વ્યવસ્થા મહેં તપાસી. એથી હું ધણો જ ખુશી થયો છું. પરન્તુ આ બધો કોની ઉદારતાનો પ્રતાપ? શું સંસ્થાપકનું નામ સુન્દરલાલ છે?

સરોજ

“ ના રે ના ! પરિચારકોએ પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. આ મહાલય તો અમારાં બાઈસાહેબે બંધાવ્યું છે. એમનું નામ સરોજ બહેન ! ”

“ તો મહાલયને ‘ સુંદર નિવાસ ’ નામ શાથી આપવામાં આવ્યું છે ? ”

એ વિષે પરિજનોને માહિતી નહોતી.

“ આ સુન્દરલાલ કોણ ? ”

“ અમે નથી પિછાનતા. ”

“ ત્હમારા બાઈસાહેબ ક્યાં રહે છે ? ”

સ્હામેનું જ એક મનોરમ મહાલય એ અજ્ઞાણ યુવાનને ખતાવવામાં આવ્યું.

“ ત્હમારાં બાઈસાહેબ પરણેલાં છે કે વિધવા ? ” પેલા અજ્ઞાણ મનુષ્યે ફરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ તેઓ પરણેલાં ય નથી ને વિધવા પણ નથી. એ તો બાઈ ! મ્હોટાં માણસ કહેવાય. એમના સગાંસંબંધી મરી પરવાર્યા છે, એમનું કન્યાદાન દેનાર જ કોઈ નથી. ”

“ કોઈને મળે છે ખરાં ? ”

“ એટલે ? ”

“ મ્હારો પ્રશ્ન ત્હમને વિચિત્ર લાગ્યો ખરું ? પરન્તુ હવે હિન્દુ બાઈઓ સમાજમાં બળતી થઈ છે તેથી જ એમ પૂછ્યું. ”

“ અમારાં બાઈસાહેબ એમ જ્યાં ત્યાં રઝળતાં નથી. કુટુંબના પુરુષમિત્રોને પણ તે મળતાં નથી. ”

પેલો અપરિચીત યુવાન વિચાર કરતો કરતો સરોજના નિવાસ તરફ વળ્યો; એના આકર્ષક દરવાજામાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

૫

આપણો નવો મિત્ર સાધારણ ગુજરાતી જેવો લાગતો. જો કે એણે વસ્ત્રો સંભાળતી સગ્યાં હતાં ત્હોય એના પોશાકમાં.

પુષ્પાંજલિ

કાંઈ ખાસ તત્વ નહોતું. માત્ર એની વીંટીમાં એક તેજદાર હીરો ચમકતો. તે એટલો તો મોટો અને મનોહર હતો કે દારપાલની નજર પણ એ તરફ ખેંચાઈ. એણે એવું રત્ન જીવનભરમાં જોયું પણ ક્યાંથી હોય ? પરન્તુ આપણો અજાણ્યો મિત્ર એકલો જ હતો. પરિજનોથી નહોતો વીંટાયો. નોકરો તો એના વિષે અન્દર અન્દર પૂછાપૂછ કરવા મંડી પડ્યા. પોતાનું નામ જાહેર કરશે એમ ધારી તેઓ ઘડીક ખંચાયા; પરન્તુ એને તો એમ કરવાની જરૂર જણાઈ હોય તેમ લાગ્યું નહિ. સરોજના મુખ્ય પ્રતિહારને બોલાવી લાવવા વિનંતિ કરી. મુખ્ય પ્રતિહાર આવ્યો. પેલા અજાણ્યા મનુષ્યે એના હાથમાં એક પત્ર મૂક્યો, “ કૃપા કરી આ પત્ર ત્હમારાં ખાઈ સાહેબને આપો ને જે જવાબ વાળે તે મ્હને જણાવો. ”

“ સાહેબ ! ” પ્રતિહારે નમ્રતાથી શરૂ કર્યું, “ અમારાં ખાઈસાહેબ કુંવારાં છે. વળી હજી યુવાન છે. એટલે એમણે નિયમ કર્યો છે કે કોઈ પણ અજાણ્યા પુરુષનો પત્ર એમના પર આવે તો તેમને આપતાં પહેલાં અમારે તે વાંચી જોવો. આપને હરકત ન હોય તો હું આપનો પત્ર વાંચું. ”

“ ભલે ! ” અપરિચિત યુવાને શાન્તિથી હકાર ભણ્યો.

પ્રતિહારે વાંચવા માંડ્યું:

બહાલી બહેન !

આ પત્ર લાવનાર મરદ છે છતાં ય તેમને ખાનગીમાં મળજે. જરા પણ ભય રાખીશ નહિ. ત્હમારા બન્ને વચ્ચે શું ચાય છે એ મ્હને કહ્યા વિના નહિ જ ચાલે. એજ

લિ०

ત્હારી પ્રિય સખી

વસન્ત.

સરોજ

કુંચનલાલની પુત્રી વસન્તની જાણીતી સહી જોતાં જ કોઈએ જરા પણ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. પરંતુ અન્દર મોકલવામાં આવ્યો.

થોડી વારમાં જ એક દાસી એ અજાણ્યા પુરુષને સ્ત્રીઓના ખંડમાં લઈ જવા આવી. કોઈ પણ મરદને તેની સાથે આવવા મનાઈ હતી. બાપ સાહેબનો એવો હુકમ હતો.

સારી રીતે સજ્જ કરેલા દિવાનખાનામાં એ મનુષ્યને દાખલ કરવામાં આવ્યો. સરોજના ખાનગી ખંડમાં મરદનો આ પહેલો જ પગસંચાર હતો. એમને જોતાં જ એક દાસી પોતાની બાપને ખબર દેવા દોડી. બીજી એમની બાબુમાં ઉભી રહી. સ્ત્રીસ્વભાવનુસાર આગ-તુકના દેખાવની બારીક તપાસ કરવા લાગી. એમનું વદન આકર્ષક હતું. જાણે નવપલ્લવિત મલ્લિકાપુષ્પ. તે ઊંચા હતા. એમનું શરીર મજબૂત ને સ્નાયુબદ્ધ હતું. લલાટ વિશાળ હતું. કાળા કાજળશો એમનો કેશકલાપ ચોમેર ઝૂલી રહ્યો હતો. નયન વિશાળ કિન્તુ સરલ જણાતાં. ભ્રમર સ્યામળા ને ભરાવદાર હતી. સીધા નાક પર અમીરાઈની ભભક હતી. અધરદય આછા ગુલાબી હતા. લાંબી ગરદન પ્રતિભાશાળી હતી. અંગ પર ગૃહસ્થને છાજતાં સાદાં વસ્ત્રો ધારણ કર્યા હતાં. સુંદર આકૃતિવાળા એના હાથ દાસીને ગમી ગયા. પેલો તેજદાર હીરો એના દષ્ટિપથે રમી રહ્યો.

સરોજે એ ખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. દાસીઓને રજા આપવામાં આવી. નજીક આવતાં એ યુવાન બાલાનું અંગ કમ્પી ઉઠ્યું. એના જીવનમાં જાણે નવો જ સૂર્યોદય થયો. તાજ મનોહરતાથી એના અંગેઅંગમાં નવચેતન પસર્યું. પેલા

પુષ્પાંજલિ

અપરિચીત યુવાન વયમાં મ્હોટા હતા; એટલે એમણે જ પ્રથમ બોલવું જોઈએ. પરંતુ મુઘ્ધા સરોજના લાવણ્યથી એ એટલો તો અજબ થઈ ગયો કે એમની જીભ કામ કરી જ શકી નહિ. સરોજ એ મૌનથી જરા ચીઠાઈ.

“આમ ખાનગી મળવાની યોજના કરવાનું પ્રયોજન સમજવશો? હજી હું કુંવારી છું. આપની વિનંતિ માન્ય રાખી હોય તો માત્ર વસન્ત પહેનના લખાણે જ.”

“છતાંય આપને મળવા પામું તે માટે હું ખાસ આતુર હતો એમ હું કહી શકું નહિ” એટલો જ નિઃસ્પૃહી ઉત્તર મળ્યો. સરોજ વધુ ચીઠાઈ.

“મ્હારી સખીએ પણ આપને મળવાનું એક પણ કારણ જણાવ્યું નથી.”

આવનારે એક ધણું જ જૂનું કુચા જેવું થઈ ગયેલું વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું. એમાં લાંબા ગાળાથી છૂપા રહેલા સુન્દરલાલ વિષે કંચનલાલે આપેલી જાહેર ખબર સરોજ વાંચી શકી. એ જોતાં જ તે ખાલા તોફાનમાં કોઈ તમાલવૃક્ષ કમ્પી રહે તેમ કમ્પી ઊઠી. પેલા પુરુષનું મનોહર અંગસૌંદર્ય તપાસતાં જ તે મનમાં વિચારવા લાગી, “ખચપણનો તારણહાર આ તો ન હોય?” અન્તે મહિલાની લજ્જા ઉપર આતુરતાએ વિજય મેળવ્યો. ઉત્સુક સ્વરે જ પ્રશ્ન પૂછાયો.

“આપ જ સુન્દરલાલ દેસાઈ?”

“નારે બાઈસાહેબ! ના.” અપરિચિત વ્યક્તિએ ઠંડે કલેજે જવાબ દીધો.

આવો અણુધાર્યો જવાબ સાંભળી તે ખાલા પાસેના આસન પર બેસી જ ગઈ. પરસ્પર વિરોધ દર્શાવતી વિચિત્ર ભાવનાઓનો તે ભોગ થઈ પડી.

સરોજ

“ હું સુન્દરલાલ દેસાઈ હોત, ” આવનારે આગળ ચલાવ્યું,
“ તો આપના વાલીને આમ જાહેર ખર્ચર આપવાની તરફી જ
ન લેવી પડત. મહને તો તેઓ સારી રીતે પિછાનતા હતા.
વર્તમાનપત્રમાં આ જાહેર ખર્ચર જોઈ કોઈ દિવસ કામ લાગશે
એમ ધારીને જ મહેં અત્યાર સુધી સાચવી રાખી છે. ”

“ પરંતુ આપને આ જાહેર ખર્ચર સાથે કશી ય નિસ્ખત
નહોતી તો આપને શા માટે આટલી અધી તરફી લેવી પડી ? ”
સરોજે શંકા રજુ કરી.

“ કેવળ શોખ ખાતર ! ” ફરી પાછો નિઃસ્પૃહી જવાબ
મળ્યો, “ આજથી આઠ દસ વર્ષ પહેલાં પગે ચાલતા જહાર
નીકળી પડવાની મહને ટેવ હતી. સાહસો ખેડવાં મહને ધણાં જ
ગમતાં. એમ શહેર જહારનાં પરાઓમાં નકામું બટકવું એ
મહારા મિત્રો અસમ્ય લેખતા. એ લોકો મહને હસે નહિ માટે
હું પણ ‘ સુન્દરલાલ દેસાઈ ’ નામ ધારણ કરતો હતો. જાહેર
ખર્ચરમાં મહારો નામ નિર્દેશ જોઈ મહારી જીરાસા તેજ થાય
એ સ્વાભાવિક જ છે. ”

સરોજ મહોટા પ્રયત્ને ગંભીરતા જાળવી શકી.

“ એ નામ ખરેખર ! કોનું હશે તે હું નથી જાણતો; ને
મહારે માટે કોઈ તપાસ ચલાવે એવો સંભવ ધણો જ ઓછો
છે. ” એણે ખૂલાસો કરવા માંડ્યો, “ લાંબો વિચાર કરતાં
એ વર્તમાનપત્ર સંભાળી મૂકવાનું મહને ઠીક લાગ્યું.
કંચનલાલભાઈને એ વિષે વાત કરવાની હું હિમ્મત
જ કરી શક્યો નહિ. ”

“ ને પછી ? ”

“ તહમારા વાલી દેવલોક પામ્યા ત્યારે ખેસણા વખતે તેમના

પુષ્પાંજલિ

પુત્રને હું મળવા ગયો. ઘેર ઘણું કામ હતું તેથી એ વખતે તો હું નિરાંતે વાત કરી શક્યો નહિ. પરંતુ નવરાશ મળતાં જ એમની પાસે છૂટથી વાત કરવા મહેને સ્વાભાવિક ઇચ્છા થઈ થોડીક ગમ્મત ખાતર હું પેલી જાહેર ખબર પણ મહારી સાથે લઈ વાર્તાલાપમાં જ એ જાહેર ખબર છપાવવાનું કારણ મહે જાણવા માગ્યું. એ તો સરોજ જાહેરની આજ્ઞા હતી, એમ મહેને જાણાવવામાં આવ્યું. મહારાં અજ્ઞાત અટનોમાં હું પણ એક વાર સરોજ નામની બાલિકાને મળ્યો હતો. મહે તેને એક જ વાર જોઈ હતી; છતાં ય એને હું મહારા મનમાંથી દૂર કરવા સમર્થ થયો નહોતો. અર્ધી ભૂખે મરતી હોવા છતાં તે દિવસે એ બાલિકાએ જંગલી પુલોના ફારગજરા ગૂંથ્યા હતા. એની બિમાર માતા માટે જરૂરી ચીજો લાવવા તે વેચવા નીકળી હતી. વરસતા વરસાદમાં અન્ધારી ઘેર રાત્રિએ તે નિરાશ થઈ ઘેર આવવા પ્રયત્ન કરી રહી હતી. બિચારો ન્હાનકડો ગરીબ આત્મા ! એના દુઃખનો વિચાર મહેને હજી યે ચાલે છે.”

બોલનારના અવાજમાં જ લાગણી સ્પષ્ટ તરવરી રહી હતી. સરોજે પણ અશ્રુનાં પુર મહા મહેનતે રોકી રાખ્યાં હતાં. છતાં ય હિંમત એકઠી કરી દઢતાથી તે બોલી.

એવી ન્હાનકડી ગરીબ બાલિકાનું અહીં શું કામ છે ? આપને મહારું શું કામ છે તે જાણવોને ? ”

“ શ્રીમતી ! ” તે નમ્રભાવે બોલ્યો, “ એ બિચારી બાલિકા માટે આમ ન બોલશો. એના પર જરા ય રોષે ન લરાશો. સંસારમાં કોઈ મધુરી મુગ્ધા મહે કદી જોઈ હોય તો એ મહારી ન્હાનકડી માર્ગ-પરિચીતા. મહારાં ભ્રમણામાં લવિષ્યમાં

સરોજ

મહાન બ્યક્તિ બનનાર કોઈ વનિતા મ્હે જોઈ હોય તો એ જ મ્હારી બાલસખી સરોજ. અમૃત ઝરતું કોઈ પણ વદન કદી મ્હે નિહાળ્યું હોય તો કાલા કાલા ગણગણાટ કરતું એ બાલિકાનું જ. આમ સાહેબ ! આપ ભલે હસો. આપણી પૌરાણિક કથા પ્રમાણે બિચારાં મનુષ્યોને ભરમાવવા માયા અનુપમ સંગીત ગાય છે. એવું કેમ બનતું હશે એ મ્હારા માન્યામાં નથી આવતું. પરન્તુ એ ન્હાનકડી બાલિકાનાં સીધાં સાદાં વેણમાં એ સ્વર્ગીય ગાયકોના સંગીતની લહરીનો મ્હને અનુભવ થયો હતો. ગમે તેવી સાદામ છતાં કોઈ પણ સ્ત્રીના સ્વરે મ્હને એટલી અસર નથી કરી; કે કોઈ પણ પ્રમદા મ્હારા સ્મરણમાં એટલે અંશે ઠરી નથી.

પછી તે મનમાં જ વિચારવા લાગ્યા, “ એવો જ મોહક સ્વર હું આજે પણ સાંભળી રહ્યો છું. ” પેલી અપરિચીત બાલિકાનો કાલો કિલકિલાટ એણે વર્ષો પહેલા સાંભળ્યો હતો; છતાં ય આજે તેની સ્દામે ઉભેલી વિનીત લલનાના સ્વરમાં એ સુરના પડછંદ પડતા પિછાનતો; ને જાણે સર્વ બનાવ જાણે કાલે જ ન બન્યો હોય તેમ એને લાગી રહ્યું હતું. છતાં ય તે વિચારવા લાગ્યો, “ આ જ તે સરોજ હશે ? પરન્તુ એ તો ગરિબ ઝૂંપડામાં રહેનાર અનાથ બાલિકા હતી. આ તો અદ્વળક લક્ષ્મીની માલિક છે. એનો રૂપેરી ઘંટડી જેવો અવાજ હજીયે મ્હારા કર્ણમાં ગુંથ રહ્યો છે, પરન્તુ એ બાલાને મ્હે પૂરી જોઈ પણ નહોતી. તે સુન્દર હતી કે કદરૂપી તે પણ હું જાણતો નથી; તેમ છતાં ય આ સુન્દર પ્રમદામાં એક ન્હાનકડી બાલાના સુન્દર સ્વરૂપની પ્રતિકૃતિ પડતી હોય તો એને મ્હાનાર મનુષ્યનાં સદ્ભાગ્ય ! એની પાછળ જીવન ફૂલ યષ્ઠ જાય હોય શું ?

પુષ્પાંજલિ

ખીજ ખાજી સરોજ એ અપરિચિત મનુષ્યનાં વચનામૃતનું એકચિત્તે પાન કરી રહી હતી. એના યૌવન ઘેરા હૃદયમાં એક વિચિત્ર પરન્તુ મન ગમતી ભાવનાએ ધર કર્યું હતું. એણે મનમાં જ વિચાર્યું, “આવી બધી સુંદર વાતો ત્હમારી જૂની સહચરી વિષે કરેા છો પરન્તુ આપને જ એ લાગુ પાડી ન શકાય ? આઠ આઠ વર્ષના હૈયા કોરતા લાંબા ગાળા પછી આપ ક્યાંથી પ્રગટ થયા ? કોષ્ટ સ્વર્ગીય નન્દન વનમાંથી કોષ્ટ દેવ બાલ તો નથી ઉતરી આવ્યા ને ? ખરે જ ! આપની દારીની માનસિક ભક્તિનો આપને સ્પર્શ થયો છે ! મુઘ્ધાઓના કુંજવનોમાં વિચરનાર આપ કોષ્ટ દૈવી પુરુષ તો નથી ને ? નહિ તો છૂપી કળાથી આટલાં વર્ષોથી ત્હમારું જ ધ્યાન ધરતા આ હૃદયને કેવી રીતે પિછાની શકયા ?”

પ્રભાકરના ઝળહળતા પ્રકાશમાં ખેલી જ વાર આ યુગલે અનિમેષ દષ્ટિએ એક ખીજના રહામે જોયું. ઉભયે એકી સાથે જ વિચાર્યું, “આપના જેવી જોડ પણ ક્યાંથી જડે ? માનવ વિહારનાં સ્થળે સ્થળ ગુંદી વળીએ, વિશાળ વસુન્ધરાનાં સાગર સરિતાઓ જોષ્ટ નાંખીએ, ત્હોય આવું સ્નાયુવાન, આવું મધુર, આવું મનોરંજક, આવું જીવન્ત ને શાન્તિમય મંદહાસ્ય ફરકાવતું અર્ધાગ મળે ? યુગયુગની મૈત્રીનાં વિકલ્પ પડળ આજે ઓસરી ગયાં છે; છતાં ય ઉભય કેવાં ઉન્માદક નાવન ને અજબ ભારીએ છોએ ? વધારે બ્હાલાં ને વધારે પરિચીત: છતાં ય વધારે ગૌરવશાળી ને વધારે દૂર. સ્મરણે સદાય સાનિન્દ્યમાં છતાં ય અદૃષ્ટપૂર્વ ને ભવિષ્યમાં પણ નહિ જડનાર. અહો ! આ કેવી ધન્ય ઘડી ! પ્રણયનો કેવો મધુર ચમત્કાર !

અન્તે બાલાએ જ પ્રથમ શાન્તિ તોડી. એને મુંઝવણ તો ઘણી થઇ. એના હૃદયમાં અશ્રુને આનન્દનું યુદ્ધ મંડાયું હતું.

સરોજ

“ કેમ મહાશય ! ” તે ગંભીર વદન કરી બોલી “ મ્હારે આપને યાદ આપવું પડશે કે હજી ય આપ આપની ન્હાનકડી ભિખારણનું જ પીંજણ પીંજી રહ્યા છો; આપને મ્હારી સાથે શું કામ છે, એ મૂળ વાત પર જ આવતા નથી ? ”

ઓ સરોજ ! જેનાં દર્શનથી ત્હારાં નયનમાં આનન્દનાં અશ્રુ ઉભરાયાં; ‘ મ્હારા હૃદયનાથ, ’ ‘ સ્વામીનાથ, ’ ‘ આશા મુંજ ’ ઇત્યાદિ સંબોધનોથી જેની આજ કેટલાં ય વર્ષથી તું ભક્તિ કરી રહી હતી; એ મનુષ્યની સાથે વાતચીત કરવાની આ રીત ! છતાં ય ત્હારા કુમારિકાસુલભ ઉન્માદને એ આનન્દ કેટલો સ્વાભાવિક ! ‘ એ ગરિય સરોજ ને મ્હારે શું લાગે વળગે ? ’ એમ પૂછી એમને પજવવાની ઇચ્છા પણ કેટલી કુદરતી ! આટઆટલાં વર્ષો પછી ત્હારા હૃદયદેવ આનન્દમૂર્તિ સ્વરૂપે ત્હારી સન્મુખ પ્રગટ થયા છે એનો કાંઈ ખ્યાલ પણ આવે છે ?

એ યૌવનાના અન્તરમાં અજળ ગડમથલ ચાલી રહી હશે. પ્રણયધેલી પ્રમદાઓ એ પરિસ્થિતિ કદપી શકે. આવા છેક જ નવિન ને ઉન્માદક સંયોગોમાં એક અનુભવ વિનાની કુમારિકા શું કહે ? શું ધારી શકે ? સરોજ પણ પોતાની ઘૃષ્ટતાથી અજળ થઈ હતી. એના અધરદ્વયથી ઝરતાં શબ્દબાણમાં અધિકારના પડઘા પડતાં ગરીબ સ્નેહીને સતાવવા શરસંધાન થતાં.

સુન્દરલાલ પણ જવાબ વાળતાં શરમાયો. “ હું પણ એજ કહેવા જતો હતો. ત્હમને જેતાં જ એ વર્ષો પહેલાંની નાનુક મૂર્તિ મ્હારા નયનપથે તરવરી રહી. અન્ધારધેરી રજનીમાં આગીઆના પ્રકાશ સમું મ્હને લાગ્યું કે મ્હારી સ્થામે ઉભેલાં આ મનોરમ સરોજકુમારી ને મ્હારી સરોજ એક જ કેમ ન હોય ? ”

પુખાંજલિ

“ત્હમરી સરોજ !” તે અજ્ઞાતયૌવના ગાજી ઉઠી. ખોટા કોપ ધારણ કર્યો છતાં ય ખેલતાં ખેલતાં તેનાથી હસી જવાયું. ખોટાં વિવેચનો પ્રતિ નારીસુલભ તિરસ્કાર દાખવવા એણે પ્રયત્ન કર્યો છતાં ય એના અધરદ્વયદ્વારા એની અન્તરની વાત અજાણી ન રહી.

એના એ આભરદર્શક સ્વરનો ભણકાર સુન્દરલાલથી અજાણ્યો ન રહ્યો. શિષ્ટાચારના સંપ્રોધનને ખદલે તેણે પોતાનું જ નામ ફરી ઉચ્ચાર્યું, એ વાતને એણે મનમાં આનન્દથી વધાવી.

“હા. હા. મ્હારી સરોજ !” તે ભાર દર્શ ખેલ્યો, “એટએટલી અન્ધારધેરી તોફાની રજનીમાં મહેં એને જોધ ગણાય, તો તેમ પણ મહેં એને એક જ વાર જોધ હતી. આજ આઠ આઠ વર્ષનાં વહાણાં વાયાં, ત્હોય હું જાણું છું કે મહેં ભૂલ નથી ખાધી. એ મ્હારી જ સરોજ છે.”

સરોજ ગંભીર બની. “ધારો કે ત્હમરી સરોજ પછી ?”

“કદાચ એ મ્હારી વર્ષોજીની ન્હાનકડી સદચરી હોય એવી આછામાં આછી આશાએ કંચનલાલભાઈના પુત્રને મહેં પૂછ્યું ‘એ સરોજ ખ્હેન કોણ ?’ ગમે તે કારણ હોય પરન્તુ મ્હારા એ મિત્રે ઉંડા ઉતરવા આનાકાની કરી. માત્ર વાત ઉઠાવવા તેમણે જણાવ્યું ‘એ તો અમારા કુટુંબના એક જીના સ્નેહીની કન્યા છે.’ એમની નામરજી જોધ મ્હને આગ્રહ કરવો ઠીક ન લાગ્યો. છતાં ય એ સરોજ ખ્હેને સુન્દરલાલ માટે કેમ શોધ કરવા માંડી હતી એ પૂછ્યા વિના મ્હારાથી ન રહેવાયું. મ્હારાથી બને તેટલી માહિતી આપવા મહેં ખાત્રી આપી. પરન્તુ એ વિષે તેઓ કાંઈજ જાણતા નહોતા એમ તેમણે જણાવ્યું. એમના સ્વર્ગસ્થ પિતાજીએ એ વાત ધણીજ ખાનગી

સરોજ

રાખી હતી; પરન્તુ એમણે એટલું કહ્યું કે એમનાં જ્ઞેન એ તમામ પરિસ્થિતિથી વાકેફ હતાં. હું એ અનુભવા ભેદી આદમી વિષે કાંઈક જાણતો હોવાથી તેમણે પોતાની જ્ઞેનને પૂછવાનું માથે લીધું. તુરત જ તે અન્દર ગયા. એ પાછા ફર્યા ત્યારે આપની ઓળખાણ માટે રજુ કર્યો તે પત્ર એમના હાથમાં હતો. એમણે વધારામાં મ્હને જણાવ્યું કે એમનાં જ્ઞેન પણ એ વિષે વધારે ચોક્કસ માહિતી પૂરી પાડી શકે તેમ નહોતાં; પરન્તુ તેમનો આ ભલામણપત્ર લખ મ્હારે જાતે જ આપને મળવા આવવું, એવી તેમણે સૂચના કરી હતી. પછી એમની ઇચ્છાનો મ્હેં અમલ કર્યો. કહો ! એમાં મ્હેં શો અપરાધ કર્યો ? ”

“ ઘણો જ ” સરોજે સચોટ ઉત્તર વાળ્યો. “ આપના અપરાધની વિગત હું આપને પછીથી જણાવીશ. પરન્તુ હાલ તુરત હું એટલું તો કહીશ જ કે મ્હને મળવા આવવામાં આપે ઘણી જ ગંભીર ભૂલ ખાધી છે. આપે વાત કહી એ સરોજ કોણ હશે એ હું નથી જાણતી. પરન્તુ એવી ગરીબ બાલાને આપ મળ્યા છતાં ય આપે કશું જ કર્યું નહિ ? ”

ભંગાણુ પડેલા રથયાત્રાના મહોત્સવની, પેલી ગરીબ બાલિકાની નિરાશાની, એની ન્હાનકડી ઝુંપડીએ લખ જતાં પોતે તેને કેવી મદદ કરી હતી, વગેરે તમામ વાતો સુંદરલાલે કહી સંભળાવી.

“ મ્હેં આપને અક્ષરે અક્ષર વાત કહેવાનું કહ્યું, ” સરોજ વચમાં જ બોલી, “ કારણ કે એક પરાયા આદમીનો અપરાધ ક્યાં થાય છે એ કહેવાની મ્હારામાં હિંમત આવે. મ્હારે ન કહેવું જોઈએ છતાં ય કહું છું તે માટે મ્હને ક્ષમા કરજો. આપની વાતો પરથી હું જો ન્યાય તોલું તો મ્હારે કહેવું જોઈએ કે

પુષ્પાંજલિ

આપનામાં દયા કે ઉદારતાનો છાંટો ય નથી. જુઓ. ત્હમે મૃદુ ને દયાળુ સ્વભાવના હોત તો જીખમરાને આરે ઉભેલાં એ માતાપુત્રીની આપત્તિ ટાળવા ત્હમે જરૂર કાંઈ પણ કર્યું જ હોત. ત્હમારી વાત પરથી તો એમને સહાય કરવાનું આપ કેવળ વિસરી જ ગયા લાગે છે. ”

“ ના. એમ નથી ” સુન્દરલાલે જવાબ વાળ્યો “ પણ હું એમને માત્ર થોડો ઘણી મદદ કરી શક્યો હતો. રિવાજ પ્રમાણે છૂપું નામ ધારણ કરી છુપા વેશમાં હું ભ્રમતો હતો. મધ્યાહ્ન થયો હશે, એટલામાં પુષ્કળ વાદળ ચઢી આવ્યાં ને વર્ષાદનું તોફાન શરૂ થયું. લોકો વેરાઈ ગયા, એટલે મહેં પણ પાછા વળવા માંડ્યું. મહારી પાસે જે થોડા ધણા પૈસા હતા તે તમામ મહેં એ બાલિકાને આપી દીધા. મહારા એ નવા મિત્રોની પિછાન પાડી કરવા મહેં બીજે દિવસે સહવારે એમને ત્યાં જવાનું ધાર્યું હતું; પરંતુ મહારા પિતાજી સુરતમાં ગંભીર બિમાર પડ્યા હતા એવા રાત્રે જ સમાચાર આવ્યા. સુરતથી પાછાં વળતાં ધણા દિવસ થઈ ગયા. ત્યારબાદ એ ઝુંપડી મહેં શોધી કાઢી પરંતુ એ માતા પુત્રી તો અદૃશ્ય થઈ ગયાં હતાં. ”

“ એ ન્હાનકડી સરોજ માટે, ” સરોજે પૂછ્યું, “ આપને આવો અગાધ પ્રેમ ક્યાંથી થવા પામ્યો ? આવી બાળકોમાં સ્ત્રીની સ્વાભાવિક જીજ્ઞાસાઓ આપ ક્ષાન્તવ્ય ગણીને પરંતુ આપ તોફાન ને વર્ષાદની વાત કરી રહ્યા છો. જાપટાં ને પવનના ત્રાસથી બચવા આપે આપના એ ન્હાનકડા મિત્રની ઝુંપડીમાં આશ્રય લીધો હતો. પછી આપ ત્યાં કેટલી વાર સુધી રોકાયા હશે ?

“ થોડી ક્ષણો જ ” તેમણે જવાબ વાળ્યો. “ પોતે દીવો

સરોજ

સળગાવે ત્યાં સુધી હિલા રહેવા એ બાલિકાએ મદને વિનંતિ કરી હતી. એની પાસે પુરાં કપડાં પણ નહોતાં તેથી એકાદ જોડ લુગડાં લઈ આવવા હું પાસેના કાપડિયાની દુકાન તરફ સરકી ગયો. ”

“ બસ ! લુગડાં જ આપ્યાં ને ? અન્ય કાંઈ આપ્યું હતું. ? ”

“ બીજું શું આપી શકું તેમ હતો ?—પણ હા ! એક ચલણી નોટ મેં એની ઝુંપડીમાં સરકાવી દીધી હતી. ”

સરલાએ એ નોટ આજ સુધી સંધરી રાખી હતી. તે અન્દર જઈ ને લઈ આવી.

“ ગરીબ માણસના ઘરમાં એક ચલણી નોટ સરકાવી પસાર થઈ જવું એ કેવું ખરાબ કહેવાય ? ” તે બોલી “તેઓ એમ માને કે ત્હમારી પાસેથી એ પડી ગઈ હશે. ”

“ એવો ભય અસ્થાને છે, ” સુન્દરલાલ વચમાં જ બોલ્યા “ એ નોટના એક ખૂણે ‘ સરોજ માટે ’ એમ મેં ખાસ લખ્યું હતું. સુન્દરલાલ દેસાઈ તરીકે મેં સહી પણ કરી હતી. મહાઈ સાયું નામ લખ્યું હોત તો મહારી ભાળ કાઢ્યા વિના તેઓ ન રહેત; પરંતુ હું છૂપો જ રહ્યો ”

“ ત્યાં જ ફૂર અપરાધ થયો ” સરોજે પૂરું કર્યું, “ આટઆટલાં વર્ષો થયાં એક કૃતજ્ઞ બાલાને પોતાના તારણહારનો આભાર માનવાની તક ન આપવી એ કેટલું કઠોર કહેવાય ? જુઓ ! આપની સરોજ એના આપત્તિના સન્મિત્રને શોધી રહી છે કે નહિ ? ”

આમ કહી તેણે પેલી નોટ સુન્દરલાલના હાથમાં મૂકી: તેમના પાંચે પડી બોલી, “ મહારા પ્રભુ ! તે દિવસની આપની દયાથી મહારી માતાની જીવન દોરી લંબાઈ ને અમે આ દિવસ જોવા

પુખાંજલિ

પામ્યાં. તે દિવસની આ કપરા સંસારમાં હું આપનું જ સ્મરણ કરી રહી છું. આપનામાં જ તન્મય બની છું. ”

૬

હૃદયમન્થનવાળા એ અજબ મિલન બાદ એ યુવાન યુગલ શાન્ત પડતાં સરોજ બોલી:

“ આપનું ખરું નામ સુન્દરલાલ દેસાઈ નહિ તો આપને કયા નામથી સંબોધું ? ”

“ મ્હારું નામ સુમિત્ર ! ”

“ શું ? શ્રીમંત સુમિત્ર વિષે તો મ્હેં જાણું ય સાંભળ્યું છે. ”

“ હા ! લોકો તો મ્હને પિછાને છે: સરોજ ! ત્હમારે જ પિછાનવાનું બાકી રહ્યું છે ! ”

“ એક વિનંતિ કરું ? આપણે એક જ રાત્રિનાં છીએ. મ્હારા કૃપાળુ મહેમાન ! આજ મ્હારું આંગણું પાવન કરશો ? ”

“ આપનો આગ્રહ છે તો હું જમ્યા વિના નહિ જાઉં. ”

પછી મુખ્ય પ્રતિહાર સુમિત્રને મરદોના દિવાનખાનામાં લઈ ગયો; તમામ સગવડ કરી આપી. સમય થતાં જ મન ભાવતાં ભોજન કર્યાં: સરલાએ સ્વહસ્તે જ સુશ્રુષા ઉઠાવી.

“ આજ કેટલાં ય વર્ષો થયાં હું મ્હારા શુભેચ્છકને મળી આભાર પ્રદર્શિત કરવા તલસતી હતી. એમને ચરણે ધરવા મ્હેં એક નજીવો ઉપહાર પણ તૈયાર કર્યો છે. આપ તે અવશ્ય સ્વીકારશો જ આ હારની કીમત નજીવી છે. પરન્તુ આપનો ને આપના કુટુંબીઓનો ઉપકાર ન વિસરી શકે એવી વ્યક્તિના ઉપર કૃપા કરી આપનાં હૃદયેશ્વરી એને કદાચ કંઠે નાંખશે જ ”

સરોજે એક અમુલ્ય હીરાહાર તેના મહેમાનને અર્પણ કર્યો: મધ્યરાત્રિના તારલિયા સમે એ ચમકી રહ્યો.

સરોજ

“ પરન્તુ બાલા ! ” સુમિત્ર બોલ્યો “ હું પરણ્યો નથી તેનું કેમ ? ”

સરોજના આનન્દનો પાર ન રહ્યો. સંયમ સાચવવા એને ધણો જ પ્રયત્ન કરવો પડ્યો. અન્તે તૂટક સ્વરે તે બોલી, “ છતાંય કૃપાનાથ ! આપ એ ઉપહાર પાછો તો નહિ જ ઠેલો. આપની રજા હોય તો હું જ તે આપને પહેરાવું. ”

હસતી ને શરમાતી બાલાએ એ ચમકતો ચન્દ્રહાર સુમિત્રના કંઠે આરોપી દીધો.

શૃંગાર સજ્જ સુમિત્ર સ્મિત કરી રહ્યો.

“ આ સુન્દર હાર હવે શું મ્હારો જ થયો ? ”

“ આપ સ્વીકારો તો અવશ્ય. ”

“ એ હવે મ્હારો થયો એટલે હવે હું મ્હારી ઇચ્છામાં આવે તેને આપી દઈ શકું ને ? ”

“ આપને એ ધારણ કરવાનો શોખ ન હોય તો જોને ઘટે તેને આપ અર્પણ કરી શકો છો. ”

“ આ હાર મ્હારે પહેરવા લાયક તો છે જ નહિ. અરે ! હું જ એ પહેરવા લાયક નથી. આવું સુન્દર આભૂષણ તો સુન્દરીને જ શોભે. હું ત્હમને જ પહેરાવું તો ? ”

પુરાતનકાલમાં યુવકયુવતી હાર ખદલી ગાંધર્વલગ્ન કરતાં. સુમિત્રે પણ એ ચન્દ્રહાર સરોજના નાજુક કંઠે આરોપી દીધો.

સરોજને તો મનગમતું જ થયું. તેની દષ્ટિ જરાક નીચી ઢળી. હર્ષમિશ્રિત મસ્તી ભરી નજરે તે પોતાના મહેમાનને નિહાળી રહી. સુમિત્ર પણ એનો વિચાર કળી ગયો.

“ હું આ હાર ગ્રહણ ન કરી શક્યો તેથી એ મ્હેં ત્હમને પાછો આપ્યો પરન્તુ ત્હમે મ્હને બીજો હાર આપશો ? ”

પુષ્પાંજલિ

“ કયો ? ”

“ ત્હમે પહેયોં છે તે: ત્હમારાં ઉરનાં આન્દોલને ઉલ્લાસતો.”

સરોજે દાસીને બોલાવી, “ મંગળા ! ”

પડદા પાછળ લપાઇ આ અજબ પ્રસંગ મંગળા આશ્ચર્ય ચકિત બની અવલોકી રહી હતી, તે ચમકી અન્દર દોડી આવી,
“ આવી, બાપ સાહેબ ! ”

“ ગોળધાણા લાવ. ”

“ લાવી, બાપ સાહેબ ! ”

“ અમને આપ: પછી તું લે. અન્યને પણ વહેંચજે, સ્હમજી. ”

પછી એ પ્રણયધેલી પ્રમદાએ મૃદુ સ્મિત કરી પોતાને કંઠથી સુગન્ધ ફેરતો હાર ઉતારી પ્રણયીને કંઠે સમર્પિત કર્યો: મંગળાએ ગોળધાણા વહેંચ્યા: કોઇ મહાત્મના બનાવ બન્યાની પરિજનોને આગાહી થઇ.

મુદ્રિકા

એક મનોરમ ઉદ્યાનના નવપલ્લવિત ડુંગ્રવિહારમાં એક નવયુવાન યુગલ સ્હામે પથરાતા વિશાલ સિન્ધુપટ પર ખાલી નજર નાંખી રહ્યું હતું. એ પુરાતન કાલમાં આસમાની સમુદ્ર તરંગો પુરાણા બુચકચ્છના પાદ પખાળતાં : શહેરની શેરીએ શેરીએ એના નિનાદથી ગાળ ઉઠતી. નગર જહાર નદી કિનારે હરિયાળાં ખેતરોથી વીંટાયલા એક વિશાળ મહાલયના સુન્દર ઉપવન પગથારની અડોઅડ આવેલો ઉપરોક્ત લતામંડપ એ સ્થળના નિવાસીઓને હરધડી આકર્ષતો. એ રાજસી મહાલયો ને મનોહર વાટિકા શ્રીમંત લક્ષ્મીનંદનનાં હતાં. એ વ્યાપારીવર્ચની પુત્રી સુવર્ણા અત્યારે એક ઉગતા યુવાન જોડે વાર્તાલાપ કરી રહી હતી.

સુવર્ણાનો કન્યાકાળ થઇ ગયો હતો ; છતાં ય હજી તેનાં લગ્ન નહોતાં થયાં. લગ્ન કરવા એની ઇચ્છા નહોતી એમ નહોતું. છેક અગીઆરમા વર્ષથી આજ પાંચ વર્ષ થયાં તે મનમાનતો

પુષ્પાંજલિ

વર મેળવવા સાગરેશ્વરીની પ્રાર્થના કર્યા કરતી. છતાં ય હજી તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહોતી.

એટલે સુવર્ણા જેવી મુઘ્ધા એક નવયુવાન જોડે એકાન્તમાં વાર્તાલાપ કરે એ અસંભવ જ ગણાય ; પરન્તુ સુવર્ણા ચાર વર્ષની હતી, ત્યારે એ યુવાન આઠ વર્ષનો હતો ; એના પિતા પરમાનન્દ લક્ષ્મીનંદનના સાખપાડોશી હતા ; ત્યારનાં એ બન્ને બાલકો સાથે જ રમતાં ; એક બીજાની ઓથમાં જ ઉછર્યાં હતાં. હમેશાં તેઓ સાથે જ ફરતાં, એટલે અત્યારે તે બાલિકા સોળ વર્ષની સુંદરી બની રહી હતી ને પેલો બાળક વીસ વર્ષનો સુંદર યુવાન હતો ; છતાં ય તેમનાં બાલ્યની સહૃદયતા હજીએ એમની એમ જ પમરી રહી હતી.

એ સ્નેહસંબંધની આડે માત્ર એક જ વિઘ્ન આવી પડ્યું હતું. સુવર્ણાનો કન્યાકાળ થતાં બન્નેનાં વડીલોએ એ સહચારીઓને લગ્નગાંઠથી જોડવા નિશ્ચય કર્યો હતો. લગ્નનો મંગલ દિવસ પશુ નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો. પરન્તુ એકાએક વિચિત્ર રીતે સુવર્ણાના પિતાએ પોતાના પુરાણ મિત્રના પુત્રને પોતાની કન્યા નહિ આપે એમ જાહેર કર્યું. એવા નિર્ણય પછી તો તે બાલા પોતાના બાલસખાને એકાન્તમાં બહાલસોયી મુલાકાત આપે, એ તદ્દન અયુક્ત જ લેખાય. પરન્તુ આજે જ અનેક આજીજીઓના પરિણામે, કંઈ ખાસ વાત કરવાની છે એમ બહાનું બતાવી પુરંદર સુવર્ણાને એકાન્તમાં મળવા સમજાવી શક્યો હતો. લતામંડપમાં આવતાં જ સુવર્ણાએ એ યુવાનને તેની જ વાટ જોઈ ઉભેલો જોયો. પુરંદરને જોતાં વેંતજ તે બોલી ઉઠી, “ મહેને કેમ બોલાવી ? ત્વને ખબર છે કે હવે હું નહાનકડી કન્યા નથી રહી ! આપણે

મુદ્રિકા

આમ એકાન્તમાં મળીએ તે ખરાબ કહેવાય. ફરીથી કોઈ દિવસ બોલાવીશ તો હું નહિ આવું.”

સોળ વર્ષની આ મધુરી બાલા એક પ્રૌઢનો સ્વાંગ ધરી ઉપરનાં વાક્યો ઉચ્ચારે એ દૃષ્ય ખરે જ મનોરંજક બને. પરંતુ એ મનોરંજક દશ્યનો ઉપભોગ કરનાર અત્યારે ત્યાં કોઈ જ નહોતું. પુરંદરની એ વેળાની મનઃસ્થિતિ ને બંનેનું વય તેને એ આનન્દ ઝીલતાં અટકાવી રહી હતી.

પુરંદરે લતામંડપને વીંટાયલી એક વેલીનું ધ્રુલ ચુંટયું : રીસમાં વીંખી નાંખ્યું.

“ફરીથી આવવા ત્હને કદાપિ ફરજ પાડીશ નહિ.” તેણે ખિન્ન હૃદયે કહ્યું, “હવે હું લાંબા પ્રવાસે જનાર છું. હું જાઉં ત્યાર પહેલાં ત્હને મળવા આવ્યો હતો.

“પ્રવાસે ?” સુવર્ણા ચમકી, “ક્યાં ?”

“જવા” તેણે શાન્તિથી જવાબ વાળ્યો.

“જવા !” સુવર્ણાએ પ્રશ્નાવલી ચાલુ રાખી “એટલું બધું દૂર ? જવા જવાનું કેમ પસંદ કર્યું ?”

“કેમ પસંદ કર્યું ?” તેણે ચલાવ્યું, “અમે વેપારી રહ્યા સમુદ્રોની સફરો કરવી એ તો અમારું રોજનું કાર્ય.”

એણે ધણું ય કર્યું પરંતુ યુવકનાં નયનો અશ્રુથી છલકાઈ રહ્યાં. સુવર્ણાએ સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું કર્યું. તે એક શબ્દ પણ બોલી નહિ. એની દષ્ટિ સ્થામેના સૃષ્ટિસૌંદર્ય પર તરવરી રહી. જલધિનાં ચમકતાં તરંગે રમતાં સૂર્યકિરણોની કીડા એના વિશ્વાલ બાલનયનો નિહાળી રહ્યાં. હજી હમણાં જ સૂર્યોદય થયો હતો. મંદ મંદ વાયુ વાઈ રહ્યો હતો. એની આછી લહરીઓ ઉડતાં જલશીકરો પણ નાચી રહ્યાં હતાં. લાંબી લાંબી અનંત

પુખ્તાંજલિ

તરંગાવલિ કિનારાની સમાંતર દોડી રહેલી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી. આસમાની વસ્ત્રો પર ચમકતા હીરા પેઠે ભુરા પાણી પર શીણ દીપી રહ્યું હતું. સમુદ્ર પંખીઓ સ્થામેના કિનારા પર ટોળાં વળી ચણી રહ્યાં હતાં.

સુવર્ણ એ રમણીયતાથી આદ્વાદતી બાસી. ક્ષિતિજમાં દૂર દૂર દેખાતો નીલવર્ણો સમુદ્રતટ, તરંગોની હારમાળાની કિનારીએ કિનારીએ ઝુલતું શ્વેત શીણ, ઉર્મિના ઉરોભાએ ઉડતો સૂર્યપ્રકાશ—એ સર્વ સુવર્ણના સર્વોએ આનંદ પૂરતાં જણાયાં. જાણે દૂર દૂરનાં શઢ ચઢાવેલાં આછાં વહાણો તે જોઈ રહી હતી. એક ઉડતા પંખી પર તેની આંખ ઠરી. નિર્મલ અગ્નિરપટમાં એક ન્હાનકડા જલબિંદુશું એ અદરશ થયું. અન્તે પગ આગળ વેરાયેલી ડુલપાંદડી પર એની નજર પડી. મહા પ્રયત્ને તે બોલી: “ત્હમે કેમ જાઓ છો? એવી વ્યાપારી સફરે તો આજ સુધી ત્હમારા પિતાજી જતા ”

“ મહારા પિતાજી હવે વૃદ્ધ થયા, ” પુરંદરે સમજ પાડી “ મહારે પણ હવે કમાતાં શીખવું જોઈએ ને? એટલે એમની જગ્યાએ મહને જવા દેવા મ્હેં મહારા પિતાજીને સમજાવ્યા. ”

લતામંડપના એક સ્તંભ પર સુવર્ણએ પોતાનું મસ્તક નાંખી દીધું. પુરંદરને એનું કપાળ વિષાદ વાદળાંએ છવાતું લાગ્યું. એના સુન્દર અધર કમ્પી રહ્યા. એની નાસિકા ડુક્તી રહી. જરા વારમાં એ મધુરી ખાલા રડી પડી.

પુરંદરે પણ ત્વરાથી આડું જોયું. આકાશ શહેર ને સિન્ધુ પ્રતિ તે અવાર નવાર ખાલી નજરે જોઈ રહ્યા. પરન્તુ એથી કાંઈ ના વળ્યું. એનાં નયનોમાં પણ આંસુ ઉભરાયા વિના રહ્યાં જ નહિ. એના ગાલ પર અશ્રુની ધારા વહી ચાલી. એણે

મુદ્રિકા

તે રોષથી લુછી નાંખી. “એટલું જ કહેવા હું આવ્યો હતો. આપણા લગ્ન સંબંધી માટે મહારા પિતાજીએ જે દિવસથી ના પાડી તે દિવસથી જ મહેં જવા ઉપડી જવા નિશ્ચય કર્યો હતો. હું આશા રાખું છું, હું ઇચ્છું છું, કે જાવાથી હું કદાપિ પાછો ન વળા શકું તો સારું. આથી વધારે હું કશું એ કહી શકતો નથી. હું વધારે કહું તો તું મદને સમજી પણ શકીશ નહિ. પરંતુ આટલું તો જરૂર ધ્યાન દર્શાવજા. એક પક્ષમાં આખી સૃષ્ટિ ને તેના વિવિધ વૈભવો તોલવામાં આવે, ત્હોય બહાલી સુવર્ણ ! હું તો ત્હને જ પસંદ કરું.”

આટલું કહી તે યુવાન જરા દૂર થયો. આમ તેમ ફરવા લાગ્યો. બીજું એક ઝૂલ લઈ તેણે વીંખી નાંખ્યું. અણગમતું આત્મમંથન જરા શમ્યું એટલે તે સુવર્ણની નજીક આવ્યો. “તું મદને ચાહે છે તે મહારી જાણખંદાર નથી જ. પરંતુ જ્યારે ત્યારે પણ ત્હારે બીજાની પત્ની થવું જ પડશે. માટે ત્હારા હૃદયમાંથી મદને હુંસી નાંખે જ છૂટકો. હું પણ પરમ પિતા પરમેશ્વરને પ્રાર્થના કરું છું કે આપણે ભવિષ્યમાં ફરી કેાંઈ પણ દિવસ મળીએ જ નહિ.”

એ પછી બિચારો પુરંદર ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. સુવર્ણનીચે બેસી પડી. મન મૂકી તેણે રડાય તેટલું તેણે રડી લીધું. અન્તે શોક દબાવી તે બબડી, “હું આજે જ મરી જાઉં તો પુરંદરને શા માટે જવા જવું પડે ? આમાંની એકાદ વેત્ત લઈ હું ગળે ફાંસો ખાઉં તો ? આ રહામેના સમુદ્રમાં કુદી પડું તો ? ” વળી ધીમે ધીમે તે ગંભીર બની. “હું મરી જાઉં પછી પુરંદર જવા જાય કે ન જાય તેમાં મ્હારે શું ? ”

વિચારમાં ને વિચારમાં સુવર્ણ મૌન આંસુ સારી રહી.

પુખ્તાંજલિ

૨

લક્ષ્મીનન્દને લક્ષ્મસંબંધ કેમ ઉવેખ્યો તે કોઈ પણ સમજ શક્યું નહિ. એના સહૃદયી મિત્રને પણ એ વાતની કશી એ માહિતી નહોતી. “હું બધું ય વિચારીને જ કરું છું.” પૂછનારને જવાબ વાળતો. વધારે વિચિત્રતા તો એ હતી કે ત્યાર બાદ સુવર્ણી માટે જે અનેક માગાં આવવા લાગ્યાં, તેનો તે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કરતો ગયો. સુવર્ણીના લક્ષ્મની ચર્ચામાં એ કદી પડતો જ નહિ. કન્યાકાળ વીતી જતો હતો એ બાબત સુવર્ણીની માતાએ પણ ઘણી માથાકુટ કરી જોઈ. પરંતુ લક્ષ્મીનન્દન એકનો એ થયો નહિ. માત્ર હુંકા ને ટચ જવાબ વાળતો.” સ્વામીજીને આવવા દે. સ્વામીજી પધારશે ત્યારે એ ચર્ચા આપણે જરૂર ઉપાડીશું.”

પુરંદર જવા તરફ ઉપડી ગયો. એ વર્ષ વીતી ગયાં. કાંઈ કાંઈ જાણવા જોગ બનાવ બન્યો નહિ. પુરંદર પાછો પણ ફર્યો નહિ. સુવર્ણીનું લક્ષ્મ પણ થયું નહિ. અરાઢ વર્ષની એ બાલામાં એનું એ જ સૌંદર્ય નીતરી રહ્યું હતું. વસન્ત ઋતુમાં પૂર્ણ ખીલી રહેલા આમ્રતરૂંથી હજી તે આકર્ષક હતી.

પોતાની કૌમારાવસ્થા આમ લંગાઈ તેનું સુવર્ણીને કશું ય દુઃખ નહોતું. લક્ષ્મની લગાર વાત થતી કે એના વિચારે પુરંદર પ્રતિ ઉડતા. વાંકડિયા રયામળા કેશકલાપમાં સુમનશું સુકુમાર વદન સુવર્ણીની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં ખડું થતું. વિશાલ રકંઘ પરથી ઝૂલી રહેલા સુવર્ણીકીર્તી ભરેલા ભુરા ઝબ્લામાં એને દંકાયલો તે કલ્પતી. એની અંગુલી પરની વીંટી પર તે વારી જતી. પોતાના પિતાની ઇચ્છાનુસાર તેને પરણવું જ પડશે એમ તે પરાબર જાણતી. આ જીવનમાં તેનું એ પ્રથમ મૃત્યુ ગણાશે.

સુદિકા

છતાંય છૂટા પડવાની તેના પિતાની અનિચ્છાથી તે સંતો માણતી. છતાંય ગુંચવાતી. એની વયની બાલાએ કુંવારી રહેત જ નહિ. લક્ષ્મીનું ન બની શકે પરંતુ ત્રિવાલ્લુ તે અવશ્ય થત જ. ત્યારે એના પિતાજી તે માગાને લગતી વાત કરવા પા તૈયાર નહોતા એમ કેમ ? આકસ્મિક રીતે એક દિવસે એ પરિસ્થિતિનો સહજ ઉકેલ તેને હાથ ચઢ્યો.

લક્ષ્મીનન્દન પાસે એક સુંદર ચીનાઈ પેટી હતી. સામા પેટીઓથી એ સહજ મોટાટી હતી. એમનાં પત્ની એ જવાહીર ભરતાં. લક્ષ્મીનન્દને પોતાની પત્ની માટે નવા અલંકાર ધડાવ્યા એટલે જવાહીર સહિત પેલી પેટી એણે પોતાની પુત્રી આપી. સુવર્ણા એ આભૂષણો ગોઠવતી હતી એવામાં પેટીમાંથી એક કાગળનો ટુકડો મળી આવ્યો.

સુવર્ણા સુશિક્ષિત હતી. એ કાગળ પર પોતાનું ના વાંચી સુવર્ણા અજબ થઈ. આતૂરતાથી તે કાગળના કકડ તપાસવા લાગી. પરંતુ એ લખાણનો અર્થ ઉકેલી શકી નહિ લખનારને તેમજ અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિને તે કદપી શ નહિ. છતાંય એ વિચિત્ર શબ્દો વાંચતાં એના શરીરે એ ભયકમ્પારી આવી ગઈ. તેમાં નીચે પ્રમાણે લખાણ હતું:

ગ્રહ પરીક્ષાથી હું

સુવર્ણ પ્રતિભાશી સુવર્ણા

ભયંકર કમનસિર્ખીનો ભોગ થશો

વર્ષો સુધી એક બાળને જેવા

તેઓ.

અજાણતાં આવી પડનાર કમલાગ્યતી આગાહીથી બાલા ધૂજા ઉડી. કોઈને પણ કહ્યા સિવાય એ કાગળ કકડાને તેણે સંભાળથી છુપાવી દીધો.

પુષ્પાંજલિ

૩

વળી એક વર્ષે વિદાય લીધી. જવાથી પુરંદર પાછો ફરે છે એવા બાણકારા નહોતા. છતાં ય સુવર્ણા તો અંતરથી એની પ્રતિમાનું પૂજન કરી રહી હતી. તે પણ એને ભૂલી શકે જ નહિ એમ એ કુમારિકાને પાકી ખાત્રી હતી. કદાચ ભૂલી શકે તો જરૂર પાછો આવે.

ત્રીજું વર્ષ પૂરું થતાં લક્ષ્મીનન્દને કાશી જવાનું જાહેર કર્યું. એ પુરાણા યાત્રા ધામ તરફ સહકુટુમ્બ પ્રસ્થાન કરવાની આજ્ઞા લઇ સ્વામીજી તરફથી એક શિષ્ય આવ્યો હતો. અન્તે વારાણસીમાં જ સુવર્ણાનાં લગ્ન થનાર હતાં. ત્યાં જ સ્વામીજીએ લાયક પતિ શોધી રાખ્યો હતો.

લક્ષ્મીનન્દન પત્ની તથા પુત્રી સાથે કાશી તરફ વિદાય થયા. એ પવિત્ર નગરમાં પ્રવેશતાં જ આનન્દસ્વામી સ્થામા મળ્યા. લગ્નની તિથિ નક્કી કરવામાં આવી. શાસ્ત્રાનુસાર તમામ તૈયારીઓ કરવાની સૂચના અપાઇ. તૈયારીઓ થઈ ગઇ. માત્ર એક જ ઉણપ રહી. જાહેર નિમંત્રણો કાઢ્યાં નહિ. આમ જલ્દી જલ્દી લગ્ન પતાવી દેવાનું હતું એમ તે શ્રીમંત કુટુમ્બ સિવાય કોઈ પણ જાણતું નહિ. ન છૂટકે કરવાની ધર્મક્રિયાઓને જ સ્થાન મળ્યું હતું.

લગ્ન દિવસની સન્ધ્યા આવી. રાત્રે નવ વાગે મુહૂર્ત નક્કી થયું હતું. છેલ્લી ધડી સુધી ધરનાં માણસો સિવાય અન્ય કોઈ ફરકતું નહોતું. પાડોશીઓને પણ આમન્ત્રણ નહોતાં. વર કોણ છે તે પણ લક્ષ્મીનન્દન સિવાય કોઈ જાણતું નહિ. વરરાજા કયાંથી પધારનાર હતા તેની પણ કોઈને માહિતી નહોતી. પરંતુ આનન્દસ્વામીની પસંદગી સારી જ હતી. એમ દરેકને

મુદ્રિકા

પૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. વરરાજનું નામ જાહેર કરવા ન દીધું તેમાં પણ કંઈક હેતુ હશે. સાધુ પુરુષોનાં કાર્યોમાં કોણ શંકા આણી શકે ? ગોર વગેરેની સલાહ પ્રમાણે કન્યાદાનની તમામ વિધિ પતી જાય તેવી યોજના કરી તે તો નિરાંતે બાળુના ખંડમાં વિરાજ્યા હતા. લક્ષ્મીનંદન ખૂબ વરરાજની વાટ જોઈ રહ્યા હતા. સુવર્ણા પણ વસ્ત્રાલંકાર સજ્જ પોતાના ખંડમાં એકલી બેઠી હતી. તે વિચારતી, “ કેવું અજબ લગ્ન ? હું પુરંદરને ન પરણું તો પછી અન્ય કોને પરણું છું તેની મદારે શી પંચાત ? મદારા મનથી માનેલા પતિને તો હું પરણી જ શકનાર નથી પછી પીડા શાની ? ” એજ ક્ષણે લક્ષ્મીનંદન પુત્રીને તેડવા આવ્યા. લગ્નવેદી આગળ લઈ જતાં પહેલાં તેમણે સુવર્ણાની આંખે સંભાળથી પાટા બાંધ્યા. સુવર્ણા અજબ થઈ. “ આ શું ? પિતાજી ! ” પરંતુ શું થાય છે તે જોવાની તેને સખ્ત મનાઈ હતી.

“ સ્વામીજીની એવી આજ્ઞા છે ” લક્ષ્મીનંદને ખુલાસો કર્યો, “ હું કહું તેમ કર્યા કર. ત્હને કહેવામાં આવે તે મંત્રા પણ મનમાં જ ભણજો. ”

બિચારી બાલા ! તે કશું જ બોલી નહિ. તેના પિતાજી તેને લગ્નવેદી સમીપ લઈ ગયા.

સુવર્ણાની આંખે પાટા બાંધવામાં ન આવ્યા હોય તો તે જોઈ શકત કે તેના ભાવિપતિની આંખે પણ પાટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજી, ગોર અને તેના પિતા સિવાય ત્યાં અન્ય કોઈ નહોતું.

લગ્નક્રિયા પૂરી થતાં જ નવપરિણિત વરવધુને ગુરુદેવે નાંચે પ્રમાણે કહ્યું “ ત્હમે ઉભય આજ લગ્નગ્રંથીથી જોડાયાં છો.

પુખ્તપાંજલિ

તહમે એક બીજને જોયાં નથી. લક્ષ્મિક્રિયા પણ જરા વિચિત્ર રીતે પતાવી દેવામાં આવી છે. પરન્તુ તે બધાંનું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે કન્યાકાળ વીતી ગયો છે છતાંય લક્ષ્મી નથી લેવાયું એવી વાતો સાંભળવી ન પડે.”

“આ જીવનમાં તહમે એક બીજને કદી દેખવા પામશો કે કેમ તે પણ હું કહી શકતો નથી. તહમે એક બીજને મળો તહોય તહમો પતિ પત્ની છો એમ તો ન જ કળી શકો. પરન્તુ તહમે એક બીજને પિછાની શકો તે માટે તહમને હું એક સ્મરણચિહ્ન આપું છું. મ્હારી પાસે બે મુદ્રાઓ છે. તેની અન્દર જડેલાં નંગ અમુલ્ય ને અલભ્ય છે. દરેક નંગની અન્દરની બાજુએ એક મોર કેરી કાઢવામાં આવ્યો છે. તેમાંની એક વીંટી વર પાસે ને બીજી વધુ પાસે રહેશે. અન્ય કોઇ પણ મનુષ્ય પાસે આવી જાતની મુદ્રાઓ નથી. વધારામાં અન્દર ક્રાતરેલા મચ્છરની અનુકૃતિ થઇ જ શકે તેમ નથી. મ્હં મ્હારે હાથે જ તે આકૃતિઓ પાડેલી છે. કોઈ પણ પુરુષની આંગળીએ પત્ની આવી વીંટી જુએ તો તેણે જાણવું કે તે એનો પતિ છે. કોઈ પણ સ્ત્રી પાસે પતિ આવી વીંટી જુએ તો તેણે એને પત્ની તરીકે પિછાનવી. તહમારામાંથી કોઇએ પણ આ વીંટી ખોલી નહિ. કોઇને આપવી પણ નહિ. ભૂખમરાથી પ્રાણ જતા હોય તહોય તેને વેચવી નહિ. વળી આજથી પાંચ વર્ષ વીતે નહિ ત્યાં સુધી કોઇએ તે પહેરવી પણ નહિ. આજે અષાઢ કૃષ્ણ પંચમી છે. રાત્રિના અગીઆર વાગ્યા છે. પાંચ વર્ષ વીત્યા બાદ આ સમયે જ વીંટી જોવાની રજા છે. મ્હારી આજ્ઞા છે. જે ઉવેખશે તેના પર અણધારી આકૃત આવી પડશે.”

એટલું કહી આનન્દસ્વામી વિદાય થયા. લક્ષ્મીનન્દને

મુદ્રિકા

સુવર્ણાની આંખ પરથી પાટો દૂર કર્યો. ચોતરફ નજર કરતાં તેના પિતાને ગોર સિવાય અન્ય કોઈ પણ નજરે પડ્યું નહિ, એનો પતિ અદૃશ્ય થઈ ગયો હતો. લક્ષ્મીની અણમૂલ રાત્રિ પણ તેને તો એકલી જ વીતાવવાની હતી.

૪.

લક્ષ્મીનન્દન પત્ની તથા પુત્રીને લઈ ઘેર પાછો વળ્યો. એ વાતને ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. હજીય પુરંદરનો પત્તો નહોતો તે પાછો આવે તોય હવે સુવર્ણાને શું ?

આમ સાત સાત વર્ષો વીતી જવા છતાંય પોતાના બાલસખાની જરાય ખબર અન્તર ન મળી શકી તેથી સુવર્ણા એએન રહેવા લાગી. “ એ મહેને ભૂલી શકતા નથી, ” તેણે વિચાર્યું, “ તેથી જ તે આટલા બધાં વર્ષો થયાં દૂર ને દૂર પડી રહ્યાં છે. તેમના સારા નરસા સમાચાર પણ મહેને મળના નથી. શું થયું હશે ? હું તો હવે બીજાની પત્ની થઈ ચૂકી છું. એમને જોવાની ઇચ્છા કરતાંય પાપમાં પડું છું છતાંય મદારા બાલમિત્ર હજી જીવતા છે એમ આશા કેમ ન રાખું ? એવી પ્રાર્થના પણ કેમ ન કરું ? ”

આમ દોહાડા દિવસો પસાર થતા હતા, ત્યાં સુવર્ણાના વૃદ્ધ પિતાની તબિયત લથડી. જીવલેણ દર્દ ડાઘ પડવાથી અન્તે તેમનું અવસાન થયું. એની માતા પણ એ વજ્રપાત પછી લાંબુ ન ટકી. વિશાલ વિશ્વમાં સુવર્ણા એકલવાયી થઈ.

મરતાં મરતાં સુવર્ણાની માતાએ તેને ધીરજ રાખરા બે વચનો કહ્યાં. “ જો એટા ! જરા પણ મુંઝાઈશ નહિ. તું પરજીવી છે. હવે થોડા જ દિવસોમાં નિર્ણીત સમય પૂરો થશે. પછી પ્રભુ દયાથી તહને તહારો પતિ મળશે. પણ હવે તું નહાની

પુખ્યાંજલિ

કીકી નથી. માથે ગુરુજી જેવું શિરછત્ર છે. પૈસાની ખોટ નથી. ત્હારા પિતાએ તમામ વ્યવસ્થા કરી છે. ત્હારે મુઝાવાનું એક પણ કારણ નથી.”

પરંતુ એ ભલી બાઈની મ્હોટી ગેરસમજ થઈ હતી. લક્ષ્મીનન્દન પાછળ એની આપકમાઈના તમામ પૈસા અદશ્ય થઈ ગયેલા જણાયા. પુત્રીના હાથમાં તેના અલંકારો, કુટુંબનું ધર ને રાચરચીલું જ રહેવા પામ્યું હતું. વર્ષો થયાં લક્ષ્મીનન્દનને વ્યાપારમાં ખોટ જતી હતી, પરંતુ એની પરિસ્થિતિથી સર્વ અજાણુ હતાં. સ્થિતિ સુધારવા તેઓ દૂષી રીતે મથી રહ્યા હતા, પરંતુ એમના બધા પાસા અવળા પડતા. ચિન્તામાં એમની તબીયત લથડી ને એમનું અવસાન થયું.

એ કમનસિખ વ્યાપારીના તૂટવાની વાત ખદાર આવતાં જ દહેણદારો એને અભાગી આંગણે ઉભરાયા. પિતાનું દેવું વાળવા સુવર્ણ પર દબાણ થવા માંડ્યું. સુવર્ણને પણ દહેણદારોની માગણી વ્યાજબી જણાઈ. સાચા શ્રીમંતની પુત્રીને ઘટે તેમ તેણે રહ્યું સહ્યું તમામ વેચી મારી પોતાના પિતાની ઉજ્જવલ કીર્તિ પર લાગતું કલંક ધોત્ર નાંખવા તેણે કમર કસી. દહેણદારોનું તમામ દહેણું વસુલ આપ્યું.

પરંતુ હવે તેની સ્થિતિ કદંગી થઈ પડી. બિચારીને ખાવાના પણ વાખા પડવા લાગ્યા. ગામને પાદરે તેણે એક ન્હાની ઝૂંપડી ભાડે લીધી. તદ્દન ગરીબીમાં તે કપરા દિવસો ગાળવા લાગી. માત્ર તેના ગુરુદેવ આનન્દસ્વામી પર એની તમામ આશાઓ અવલમ્બી રહી હતી. પરંતુ અધુરામાં પુરા એ પ્રવાસે ગયા હતા, એટલે એકપુરા એ મિત્ર કે વાલીને

મુદ્રિકા

પોતાની કમનસીબીનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે એવો એક પણ ઉપાય નહોતો.

૫.

સુવર્ણા સુન્દર યુવાન પ્રમદા હતી. ઘરમાં એકલા રહેવું પણ સલામત નહોતું. જોખમ હતું એટલું જ નહિ પરન્તુ લોકો અણુછાજતી વાતો કરે તેનો પણ ભય હતો. પાડોશમાં ગંગા નામની એક ગોવાલણુ રહેતી હતી. તે વિધવા હતી. યુવાની ને આકર્ષણના દિવસો એ વિતાવી ચૂકી હતી, એને ન્હાનાં ન્હાનાં ચારેક સન્તાન હતાં. સીધી લીટીની બાધ તરીકે એની આખા ગામમાં ખ્યાતિ હતી. સુવર્ણાએ તેની સાથે સુવાતું રાખ્યું.

એક દિવસ સુવર્ણા ગંગાને ઘેર આવી ત્યારે ગંગા તેને કહેવા લાગી, “આજે તો જાહેન ! એક વધામણી ખાવાની છે. લોકો વાતો કરે છે કે પેલા પુરંદર શેઠ આજ આઠે વર્ષે ઘેર પાછા પધાર્યા છે.” આવા અણુધાર્યા સમાચાર સાંભળતાં જ સુવર્ણાનાં નયનમાં આંસુ ઉભરાયાં. ગંગાથી એ છૂપાવવા તેણે આડું જોયું. જીવનનો છેલ્લો તંતુ તૂટી ગયો હોય એમ તેને થયું. પુરંદર હવે તેને ભૂલી જવા શક્તિમાન થયો હતો ! નહિ તો એ પાછો આવે જ શી રીતે ? પરન્તુ પુરંદર એનું રટન કરે કે ભૂલી જાય તેમાં એને શું ? છતાંય તેના સમસ્ત જીવનના પ્રેરક તારલિયા સમી એ પ્રીતિ હોવાથી, પુરંદર સુવર્ણાને ભૂલી જાય એ વાત જ તેને મર્મભેદી થઈ પડી. વળી તેને વિચાર આવ્યો. “કદાચ એ મ્હને ભૂલી ગયા તો નહિ જ હોય ! એ બિચારા કેટલા દિવસ દેશનિકાલ થઈ પડી રહે ? વળી એના પિતાજી પણ ગુજરી ગયા હતા. એટલે એની હાજરીની ઘેર ખાસ જરૂર હતી.” વળી બીજો વિચાર

પુખાંજલિ

આવ્યો,” હું એ કેવી છું ? પરણેલી થઈ પુરંદરના વિચાર
શા કરવા ?

સુવર્ણાને આમ વિચારમૂઠ બની ગયેલી જ્યેષ્ઠ ગંગાએ
આગળ ચલાવ્યું “ પેલા પરમાનન્દ શેઠના પુરંદર ! જવા
ગયા હતા તે. ”

“ હા ! હા ! મને યાદ આવે છે ખરું. ” સુવર્ણાને
કહેવું પડ્યું.

“ લક્ષ્મીભર્યા વહાણુ ને વહાણુ તે ભરી લાવ્યા છે. ”
ગંગાએ કહેવા માંડ્યું “ આટલું ધન તો ભરુચમાં કોઈએ
લાવ્યું નહોતું. ”

સુવર્ણાના દિવસમાં ઈર્ષાની ચિનગારી ઉડી હોય તેમ થયું.
પોતાની ગરીબાઈનો તેને ખ્યાલ આવ્યો. પુરંદરની પત્ની થવાની
પુરાણી ઉમેદ પ્રત્યક્ષ થઈ. ગંગા ગાતી હતી એ તમામ વૈભવની
માલિક પોતે જ હોત ! અત્યારની ગરીબાઈ તેને અસહ્ય
રીતે સાક્ષી રહી. વર્તમાન ને ભૂતકાળનો આવો ગજબ બેદ
થોડી જ વનિતાઓને વરતાયા વિના રહે. સુવર્ણા ક્ષણ ભર
દિગ્મૂઠ બની ગઈ. પછી તે ખીજ વાતે વળી. અન્તે સુવર્ણાની
તૈયારી કરતાં તેણે ગંગાને પૂછી લીધું, “એ પુરંદર પરણ્યા કે?”

ગંગાએ ના લણી.

સુવર્ણાનાં સર્વાંગે વિચિત્ર કમ્પારી અનુભવી. ઘડી ભર વધુ
જાણવાની ઈચ્છા થઈ. પણ તે કશું જ પૂછી શકી નહિ.
મનમાં ગુંથવાતી ગુંથવાતી તે નિદ્રાધીન થઈ.

૬.

થોડા દિવસ બાદ ગંગા સુવર્ણાને ઘેર આવી, મ્હોં કટાણું
કરી તે કહેવા લાગી “ બોલો ! મ્હારાં બાપ સાહેબ ! તમારી
રીતભાત માટે મ્હારે શું કહેવું ? ”

સુદ્રિકા

“ કેમ ખેન ? ” સુવર્ણા આશ્ચર્યચકિત થઇ “ શું થયું તે ? ”

“ પણ આટલી વાર ત્હમે મ્હને કહ્યું કેમ નહિ ? ”

“ પણ કહેવાનું શું છે ? ”

“ ત્હમે પુરંદરનાં વહાલસોયાં બાલસખી છો તે. ”

આવા અણુધાર્યા ખૂલાસાથી સુવર્ણાનું વદન રક્તવર્ણુ બની ગયું. તેણે જવાબ વાળવા પ્રયત્ન કર્યો. “ એ લોકો અમારા પાડોશી હતા. અમે બાલક હતાં ત્યારે રમતાં. એમાં કહેવા જેવું શું છે ? ”

“ માત્ર પાડોશી જ ! જુઓ. આ હું શું લાવી છું ? ”

એમ કહી ગંગાએ એક પેટી સુવર્ણાની આગળ ધરી. તે ઉઘાડતાં એક આશ્ચર્યજનક ઘટના રજુ થઇ. તેની અન્દર એક મનોરમ હીરાનો અમુલ્ય દાર હતો. સુવર્ણાને હીરાની પારખ હતી. તે અજબ થઇ ગઇ. “ આ તો એક રાજપાટ નલાવે ! આ ક્યાંથી લાવી ? ”

“ એ તો પુરંદરે આપને માટે મોકલાવ્યો છે ” ગંગાએ ખાસો કર્યો, “ એમણે મ્હને બોલાવી હતી. ત્હમે મ્હારા ઘરમાં રહો છો એ જાણી આ તમને સુપ્રત કરવા મ્હને આજ્ઞા કરી. ”

સુવર્ણા ધડી ભર વિચારમાં પડી ગઇ; એ રાજસિક ઉપદાર સ્વીકારે તો એનું તમામ દળદર શીટી જાય. એ શ્રામંત્રી પુત્રી હતી. વૈભવ એના રોમેરોમ પાંગર્યો હતો. અત્યારે એની નાણુક દેહલતા પર કૃપણતાની કારી કટારી ઝડુમી રહી હતી. પણ વાર તે ડગમગી. અંતે એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખી બોલી “ ગંગા. આ પાછી લઇ જા. હું એ નથી સ્વીકારી શકતી. એ મહાશયનો જેટલો આભાર માનું તેટલો ઓછો છે. ”

પુખ્તાંજલિ

ગંગા તો આભી જ બની ગઈ, “આ શું ?” તેણે રાડ નાંખી “લાન બૂલ્યાં કે શું ? કે મ્હારું કહ્યું માન્યામાં નથી આવતું ?”

“આવે છે બહેન !” સુવર્ણાએ મૃદુતાથી જણાવ્યું. “ત્હારો શબ્દે શબ્દ હું સમજી શકું છું. તેમજ હું તદ્દન સાવધાન છું. પરંતુ હું આ ઉપહાર સ્વીકારી શકું તેમ નથી. ફરીથી કહું છું કે એ પેટી પરત કર.”

ગંગાએ વૃથા જ પ્રશ્નોત્તરી જારી રાખી. સુવર્ણા એકની બે ન જ થઈ. છેવટે ગંગા એ પેટી લઈ લાટનરેશ પાસે ગઈ. મહારાજને દંડવત પ્રણામ કરી તે બોલી “કૃપાનિધાન ! આ હીરાનો હાર ધારણ કરવા આપ એકલા જ લાયક છો. એનો સ્વીકાર કરો.” રાજાજી આનંદ પામ્યા. ગંગાને એ નજરાણાનો સારો શિરપાવ મળ્યો. સુવર્ણાને કશી એ ખબર પડી નહિ.

થોડાક દિવસ વીત્યા બાદ પુરંદરની દાસી સુવર્ણા પાસે આવી. “મ્હારા શેઠની આજ્ઞાથી હું આપની પાસે આવી છું. આપ આવા માટીના ઝુંપડામાં પડી રહો એ એમનાથી નથી જોયું જતું. ગમે તેમ પણ આપ એમનાં બાલસખી છો. ત્હમારા પિતાજી એમના શિરછત્ર સમાન હતા. ત્હમારા કુટુંબને એમણે પોતાનું જ કુટુંબ ગણ્યું હતું. પોતાને ઘેર આવી રહેવા તો એ આપને ન કહી શકે પરંતુ જ્ઞેષ્ઠદારો પાસેથી એમણે આપનું ધર ખરીદ્યું છે. આપ એને એક ભેટ તરીકે પાછું સ્વીકારો. એમની વિનંતિ માન્ય રાખશો તો એમના ઉપર એક મોટી કૃપા થઈ લેખાશે.”

પોતાનું બાલ્ય જે સ્થાનમાં કલ્લોલમાં વીતેલું તે સ્થાન છોડવું પડ્યું એ વાત ગરીબાઈનાં બધાં ય શલ્લ કરતાં સુવર્ણાને

મુદ્રિકા

વધારે સાક્ષી હતી. જે આંગણે તે નિર્દોષ રમતો રમી હતી, જે આંગણે તેનાં માતા પિતા અંતિમ નિદ્રામાં પોઢયાં હતાં, તે આંગણે પોતે જીવનનો અંત નહિ આણી શકે એ વિચાર સુવર્ણને ખૂબ જ સતાવતો, એ પુરાણા જીવનના નામ માત્રે જ એનાં નયનમાં આંસુનું પુર ઉભરાયું.

પેલી દાસીનો એણે બહુ બહુ આભાર માન્યો.

“ ત્હારા શેઠની વિનંતિ મ્હારે માન્ય ન જ રાખવી જોઈએ એ હું સારી રીતે સમજું છું; છતાં ય હું મ્હારા મનની અભિલાષા રોકી શકતી નથી. ભગવાન ત્હારા શેઠનું બહું કરો. ”

દાસી વંદન કરી વિદાય થઈ; ગંગા પણ ત્યાં આવી ચઢી હતી. દાસીના ગયા પછી સુવર્ણએ તેને કહ્યું “ એ વિશાલ નિવાસમાં મ્હારાથી એકલા નહિ રહેવાય. ગંગા ! બ્રહેન ! ત્હારે પણ મ્હારી સાથે રહેવા આવવું પડશે. ”

ગંગાએ એ વાત માન્ય રાખી પોતાની ન્હાનકડી શેઠાણી સાથે લક્ષ્મીન્દનના જીના આવાસે સંચરી.

પરંતુ પુરંદરને ત્યાં જવાની સુવર્ણએ ગંગાને સાફ મનાઈ કરી. ગંગાએ એ આરા લોપી હોય તેમ જણાયું નહિ.

છતાં ય એક વાત સુવર્ણને મુંઝવતી. જીના ઘરમાં રહેવા આવ્યા પછી એક દિવસે ગંગાએ તેને કહ્યું “ બ્રહેન ! હવે પૈસાની આપણને બહુ તંગી નહિ પડે. આપણે મજૂરી કરવા પણ નહિ જવું પડે. મ્હને રાખના મહેલમાં નોકરી મળી છે; એટલે પૈસાની જરા ય ચિન્તા નહિ રહે. ધરની બધી ય સંભાળ હું રાખીશ; પરંતુ ત્હમને તો હું મ્હારી શેઠાણી જ લેખીશ. ”

તપાસ કરતાં ગંગા પૂછકળ દ્રવ્ય ખર્ચતી જણાઈ. સુવર્ણના દિલમાં કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ થવા લાગી.

પુખાંજલિ

૭

અન્તે પાછી આપાઢી કૃષ્ણપંચમી આવી ઉભી. સુવર્ણના લક્ષ્મીને એ પાંચમી સંવત્સરી નિર્મલ આકાશમાં સન્ધ્યા નમતી જતી હતી. સુવર્ણ વિચારમૂઢ બનતી હતી. “ ગુરુજીની આજ્ઞાનુસાર હું કાલે મુદ્રિકા પહેરીશ. હું પહેરું? શું કરું? કદાચ મહારા પતિનાં દર્શન થાય પણ એ પ્રભુચમિલન માટે મહાર્ હિલ તલસે છે? અરેરે! મહારા હૃદયમાં તો બીજી જ મૂર્તિ આલેખાઈ રહે છે. મહારો ધર્મ છે કે મહારે સંયમ પાળવો: મહારા દુષ્ટ હૃદયને દંડ દેવો. હું કેવા પાપપુંજમાં સરતી જાઉં છું? ”

એ જ ક્ષણે ગંગા વિસ્મયકારક રીતે ઉદ્ઘાસભરી આવી.

“ કેવું સરસ! ” તે ગાજી ઉઠી, “ એનો અર્થ જ મહને નથી કળાતો. હવે શું થશે? ”

“ પણ છે શું? ”

“ દાસદાસીઓનું એક લશ્કર મ્યાનો લઈ આપણને રાજમહેલે તેડી જવા આવ્યું છે. ”

“ ગાંડી થઈ ગાંડી ” સુવર્ણ બોલી, “ નાદાન! મહને શું કરવા રાજમંદિરે લઈ જાય? ”

પરંતુ ગંગાની વાત સત્ય હતી. ઉપરોક્ત વાક્ય પૂરું પણ ન થયું ત્યાં રાજની એક દાસી આવી હાજર થઈ. સુવર્ણને નમસ્કાર કરી બોલી. “ મહારા દીર્ઘાયુષી મહારાજાનો આદેશ છે કે સુવર્ણાશાઘએ એકદમ અમારી સાથે રાજમંદિરે પધારવું. ”

સુવર્ણ તો છક જ થઈ ગઈ. દાસીને ના કહેવાની સુવર્ણની દિમિત જ ન ચાલી. રાજની આજ્ઞા ઉથાપાય? વળી ધર્મસેન જેવા મહારાજા સમક્ષ જવામાં કેમ પણ પ્રકારનો ભય નહોતો. સદ્ગુણ

મુદ્રિકા

ને નમ્રતાના એ ભંડાર હતા. જાતે પવિત્ર હતા, એટલું જ નહિ પરન્તુ એમના રાજ્યમાં કોઈ પણ સ્ત્રીનું અપમાન થવા સંભવ નહોતો.

“ બહેન ! ” સુવર્ણા ગંગાને કહેવા લાગી. “ રાજાજી પાસે જવામાં શો વાંધો છે ? ત્હમે પણ ચાલોને મ્હારી સાથે. ”

ગંગાએ કબુલ કર્યું. એની શેઠાણી મ્યાનામાં હાજર થઈ. ભભકાભેર તેમને રાજદરબારમાં લઈ જવામાં આવ્યાં. એક દાસીએ અન્દર જઈ સુવર્ણાના આગમનની ખબર આપી. તુરત જ સુવર્ણાને અન્દર લઈ જવા તે પાછી વળી.

ગંગા બહાર જ ઉભી રહી. એની અધીરાઈ ને આતૂરતાનો પાર નહોતો.

૮

રાજાના દર્શને સુવર્ણા પર સારી છાપ પાડી. કુલિન છાયાવાળા તે હંચા ને મનોહર પુરુષ હતા. એમનું વક્ષઃસ્થલ કેસરી સમું વિશાલ હતું. એમનું વદન લસ્કરી ભભકે દીપી રહ્યું હતું. લલાટ ભવ્ય હતું. નેત્રો વિશાલ ને સચોટ હતાં. પ્રભાવશાળી મનુષ્ય પરખાઈ આવતા. આવી આકર્ષક ને ગૌરવપૂર્ણ વ્યક્તિ ભાગ્યે જ કુલિન કુટુંબની સ્ત્રીની નજરે ચઢે છે. રાજ મહાલમાં સુવર્ણા જેવી સ્ત્રીઓ વિરલ જ જડે છે.

“ આ જ સુવર્ણા કે ? ” રાજાજીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ હા જી ! હું જ ” સુવર્ણાએ જવાબ વાળ્યો.

“ આપને જરા તરદી આપવી પડી. ” રાજાએ કહેવા માંડ્યું “ આપના લગ્નની રાત્રિ આપને ખરાબર યાદ છે ને ? ”

“ હા જી. ”

“ એ રાત્રે આનન્દસ્વામીએ આપેલી વીંટી હજી આપની પાસે જ છે ને ? ”

પુષ્પાંજલિ

“ જી પરન્તુ એ બધી મ્હારી ખાનગી વાતો છે. આપ મ્હારાજને એ સર્વ ક્યાંથી વિદીત થઇ એ જાણવાનું કુતૂહલ થાય છે.”

સુવર્ણાની જીજ્ઞાસાનો જવાબ વાળવાને બદલે રાજાજીએ આગળ ચલાવ્યું, “ આપની મુદ્રા ક્યાં છે ? મ્હને બતાવો જોઇએ.”

“ હું ઘેર મૂકીને આવી છું, મ્હારાજ ! ” સુવર્ણાએ જણાવ્યું. “ પાંચ વર્ષની મુદત પૂરી થવાને હજી એકાદ પ્રહરની વાર છે. ત્યાં સુધી મુદ્રા ન પહેરવાનો સ્વામીજીનો આદેશ છે. તેને મ્હારે હજી એ વળગી જ રહેવું જોઈએ.”

“ ભલે પરન્તુ આનંદસ્વામીએ આપના પતિને આપેલી મુદ્રિકા આપ જોળખી શકો ખરાં ?

“ બન્ન ય મુદ્રિકાઓ એક સરખી જ હતી. મ્હારી વીટીને મળતી આવતી બીજી વોટી હું જરૂર પિછાની શકું.”

રાજાજીની આજ્ઞાથી એક દાસી ન્હાનકડી પેટી લઇ ત્યાં હાજર થઇ. એમાંથી એક મુદ્રા કાઢી રાજાજીએ સુવર્ણાને આપી.

“ જુઓ. આ એ જ મુદ્રિકા હોય ?

દીપકપ્રકાશમાં સુવર્ણાએ એને સંભાળથી તપાસી જોઇ.

“ મ્હારાજ ! આજ મ્હારા પતિની મુદ્રિકા. પરન્તુ આપની પાસે એ શી રીતે આવી ? ” વળી સહજ વિચારી તે બોલી, “ મ્હારાજ ! આ મુદ્રાનાં દર્શને હું મુઝાઉં છું. મ્હને સંશય પડે છે કે હું વિધવા થઇ હોઈશ; ને મ્હારા પતિના અવસાન બાદ તે આપના હાથમાં આવી હશે; એવું ધણી વાર બને છે; નહિ તો મ્હારા પતિ એથી અળગા થાત જ નહિ.”

રાજાજી હસીને કહ્યું “ મુઝાઓ નહિ. ત્હમે વિધવા નથી.”

મુદ્રિકા

“ તો એ મહારાથી પણ વધારે દરિદ્ર સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હશે ને તેથી તેમને ના છૂટકે આ મુદ્રિકા વેચવાની ક્ષરણ પડી હશે. ”

“ ઉલટું તહારા પતિ શ્રીમંત છે. ”

“ ત્યારે આપે મહારા પતિ પાસેથી તે મુદ્રિકા જોરજુલમથી પડાવી લીધી હશે. ”

આવા હિંમત ભર્યા જવાબોથી રાજા ઘડીભર દિગ્ધ થઈ ગયા. “ સુવર્ણા ! તું ઉદ્ધત જણાય છે. આ ધર્મસેનને આજ સુધી કોઈએ પણ લુંટારો કે લુચ્ચો કહ્યો જ નથી. ”

“ તો પછી આપના હાથમાં એ મુદ્રિકા આવી શકે જ કેવી રીતે ? ”

“ મહારા લગ્નની રાત્રિએ આનન્દસ્વામીએ તે મહેને પહેરાવી હતી. ”

આ વચનો સાંભળતાં જ સુવર્ણા લજ્જાભારે દેખાઈ ગઈ. “ મહારા કુમાર ! દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરો. સ્ત્રીઓમાં ઝાઝી અક્કલ ન હોય. મહારી અજ્ઞાનતામાં ગમે તેમ બોલી હું પાપના પુંજમાં સરી પડી છું. ”

૯

આવું અત્યુત્તમ પદ શોભાવનાર વ્યક્તિની પોતે પત્ની છે એવું સાંભળતાં સુવર્ણા આશ્ચર્યચક્રિત બની ગઈ. પરંતુ એથી એનામાં આનન્દ કે અભિમાનની છાયા સરખી પણ દેખાઈ નહિ. એનો સંવજો ઉત્સાહ મંદ પડી ગયો. તેણે વિચાર્યું, “ આટલો સમય પુરંદરથી હું દૂર રહી છું. પરંતુ એ વેળા એમ નહોતું કે હું અન્યને પરણેલી છું. આજથી પ્રેમવિહોળાં લગ્નનાં કાલીલ દુઃખો મહારે અનુભવવાં પડશે. મહારા હૃદયથી

પુષ્પાંજલિ

તો હું પુરંદરને જ વરી ચૂકેલી છું. આમ બીજાની પ્રતિમા મહારા હૃદયમંદિરમાં સ્થાપી હું આ મહાન પુરુષનું ધર શી રીતે શોભાવી શકીશ ? ”

આવા આવા અનેક તરંગોમાં સુવર્ણાનું મન મુંઝાઈ રહ્યું.

“ સુવર્ણા ! આ પ્રમાણે તું મહારી પત્ની ગણાય. પરંતુ ત્હારો સ્વીકાર કરતાં પહેલાં મહારે ત્હને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવાના છે. પ્રથમ તો એ જ પૂછું કે: પુરંદરના મકાનનું ભાડું આપ્યા સિવાય ત્હમે ત્યાં કેવી રીતે રહો છો ? ”

સુવર્ણા શરમાઇને નીચી નજરે ઉભી રહી.

“ અને ” રાજાએ આગળ પ્રશ્ન કર્યો, “ ત્હમारी દાસી ગંગા વારંવાર પુરંદરને ત્યાં કેમ આવ જા કરે છે ? ”

સુવર્ણા વધારે લજવાઇ. દુઃખી થઇ. તેણે વિચાર્યું, “ રાજાજી સર્વજ્ઞ હશે ? ”

“ એથી એ વધારે મહત્વની બીજી એક વાત છે. ” રાજાજીનો વાક્યપ્રહાર આગળ વધ્યો, “ ત્હમે પરિણીત સ્ત્રી હોવા છતાં પુરંદર પાસેથી હીરાનો અમુલ્ય હાર કેમ સ્વીકાર્યો ? ”

આ વેળા તો સુવર્ણામાં જવાબ આપવાની તાકાત આવી. “ મહારાજ ! આપ સર્વજ્ઞ નથી એ હવે જ સમજાયું. મહેં તો એ હારનો કેવળ અસ્વીકાર જ કરેલો છે. ”

“ નહિ. એ હાર ત્હમે મ્હને વેચ્યો છે. જુઓ આ રહ્યો તે. ” પાસેની પેટી ઉઘાડી રાજાજીએ તે હાર બહાર કાઢ્યો. સુવર્ણાએ તે હારને એકદમ ઓળખી લીધો. તે મૂઠ બની ગઇ, છતાં ય ગણગણી, “ મહારાજ ! હું જાતે આ હાર વેચવા આવી હતી ? ”

“ ના. પરંતુ ત્હમારું કામ કરનાર ગંગા તે મહારી પાસે લાવી હતી; એને બોલાવું ? ”

મુદ્રિકા.

“ સુવર્ણાને આથી ઘણું જ દુઃખ થયું. પરંતુ એને અચાનક એક વિચાર સ્પૃયો. તેનાથી સ્મિત કર્યા વિના ન રહેવાયું. ત્વરાથી તે બોલી.

“ મહારાજ ! હું મ્હારો ગુન્હો કબુલ કરું છું. ગંગાને બોલાવવાની બીલકુલ જરૂર નથી. મ્હેં જ આપને તે હાર વેચ્યો હતો એ કબુલ મંજુર છે. ”

હવે રાજાજીને વિસ્મીત થવાનો વારો આવ્યો. “ સ્ત્રીઓની વર્તણૂંક જ અકલિત હોય છે. ત્દમે પરણેલાં હતાં છતાં મ આવો ઉપહાર પુરંદર પાસેથી કેમ સ્વીકાર્યો ? ”

“ એમની ગાઢ પ્રીતિના સ્મરણચિહ્ન તરિકે—”

રાજા વળી વધારે અજબ થયા.

“ એટલે ? ” તેમણે પ્રશ્ન કર્યો, “ પ્રીતિ કેવી ? ”

“ મહારાજ ! ” સુવર્ણા બોલી ઉઠી, “ હું એક દુષ્ટ સ્ત્રી છું. ત્હમારી પત્ની થવાને હું બીલકુલ લાયક નથી. હું આપને કરગરીને વિનંતિ કરું છું કે મ્હને છોડશો જ નહિ. મ્હારા આ એકલવાયા જીવનમાં મ્હને મજા છે. આપ મ્હને પરણ્યા હતા એ વાત જ વિસારી મૂકો. ”

સુવર્ણા રાજાજીને પાંચે પડી. તે બહાર જવા જતી હતી, ત્યાં રાજાજીનું મુઝાયલું મુખ્યાગવિન્દ એક આનન્દભર્યા સ્મિતથી ચમકી રહ્યું. તેમનાથી હસ્યા વિના રહેવાયું જ નહિ.

સુવર્ણા પાછી ફરી.

“ સુવર્ણા ! ” તે બોલ્યા “ ત્હેં મ્હને હરાવ્યો છે. પરિહાસ યુદ્ધે હું પરાજીત થયો છું. જો. તું દુષ્ટ નથી. હું ત્હારો પતિ પણ નથી. ઉભી રહે. ”

“ મહારાજ ! મહારાજ ! ” સુવર્ણા ગદગદિત થઇ ગઇ

પુષ્પાંજલિ

“ આ બધું શું ? આમ કરવાનું કારણ આ દાસીને સમજાવશો ? હું એક ગરીબ સ્ત્રી છું. મહારા જેવાના ભોગે આપ સરખા આનન્દે એવું મનાય જ કેમ ? ”

રાજાજી હજી પણ હસતા જ ઉભા હતા.

“ ભલી બાઈ ! મહારા જેવા મહાપુરુષો આવી બેઠી રીતભાતના જ શોખીન હોય છે. જુઓ. હવે વધારે ઉંડા ઉતરીએ. ત્હમને ઝવાહીરની પેટીમાંથી એક ફાટેલો કાગળ મળ્યો હતો, નહિ વારું ? હજી એ ત્હમारी પાસે છે ? ”

“ મહારાજ ! આપ સર્વચ્છ છો. હજી એ પત્ર મહારી પાસે જ છે ”

“ ઠીક. ” રાજાજીએ આજ્ઞા કરી “ મ્યાનામાં બેસી ઘેર જાઓ. ત્હમारी મુદ્રિકા ને એ પત્ર લઈ આવો. પછી આપણે બાકીની વાત કરીશું. ”

૧૦

મહારાજાની અજ્ઞાનુસાર સુવર્ણા ઘેર ગઈ. પેલો ફાટી ગયેલો કાગળનો ટુકડો લઈ આવી. રાજાજીએ તેને ધ્યાનપૂર્વક તપાસ્યો. પછી એવો જ એક બીજો ટુકડો પોતાની કનેથી બહાર કાઢ્યો. બન્ને કકડા ભેગા કરવા સુવર્ણાને આજ્ઞા કરી. બન્ને ટુકડા બરાબર મળી રહ્યા.

“ હવે વાંચો ” રાજાજીએ આજ્ઞા કરી.

સુવર્ણા વાંચવા લાગી:

“ અહ પરીક્ષાથી હું એવા નિર્ણય પર આવ્યો છું કે ત્હમારી જન્મોત્તરી પ્રમાણે ભવિષ્ય અશુભ છે. સુવર્ણપ્રતિભાશી સુવર્ણાનો વૈધવ્યયોગ નિવારવો જ જોઈએ. લગ્નથી તે ભાંકર

મુદ્રિકા

કમનસિબીનેા ભોગ થશે. જ્યોતિષની મણુત્રીથી મ્હેં શોધી કાઢ્યું છે કે તે ન્હાની ઉમ્મરે વિધવા થશે. પરન્તુ એ પતિપત્ની પાંચ વર્ષો સુધી એક બીજને જોવા ન પામે તો હું સરલકાર્યક્રમ ધડી આપું. એ પ્રમાણે વર્તવાથી તેઓ જાનદાયક મહદશાને નિવારી શકશે. ”

“ આ કાગળ આનન્દ સ્વામીએ ત્હમારા પિતાજીને લખ્યો હતો. ” રાજાજીએ સ્પષ્ટતા કરવા માંડી.

“ હવે હું સમજી ” સુવર્ણા બોલી, “ લમવેળાએ મ્હારી આંખે પાટો બાંધવામાં આવ્યો હતો. સઘળા ક્રિયાઓ ધણી જ અસાધારણ છૂપી રીતે પતવી દેવામાં આવી હતી. પાંચ વર્ષ સુધી મુદ્રિકા ધારણ કરવાની અમને મનાઇ કરવામાં આવી હતી. એ સર્વ વિગતોનો ભેદ હવે મ્હને સ્પષ્ટ સમજાય છે. પરન્તુ હજી ઘણી ચ બાબતો અકલિત રહી છે. ”

“ ખરે જ ! રાજાજીએ અનુમોદન આપ્યું, ” આ પત્ર મળતાં જ ત્હમારા પિતાજીએ પુરંદર સાથે ત્હમારાં ચનાર લમની વાતચીત પડતી મૂકી. તેથી પુરંદરે જાતે જ જવાનો પ્રવાસ બ્હોરી લીધો. આ બધો સમય આનન્દસ્વામી સારા મહવાળા પતિની તપાસમાં હતા છેવટે એમની શોધ સફળ થઇ. એક યુવાનના જન્માક્ષર તપાસતાં એમને જણાયું કે તેની ઉમર એંશી વર્ષની હતી. માત્ર અઠ્ઠાવીસ વર્ષે એક મ્હોટી ધાત હતી. ઘણી જ હાડી મણુત્રીથી એમણે સિદ્ધ કર્યું કે એ વયે પહોંચતાં પ્હેલાં ને લગ્ન પછીના પાંચ વર્ષના ખાળામાં જ તેને પરિણીત જીવનથી મૃત્યુયોગ હતો. જો એ પાંચ વર્ષ સારી રીતે વીતી જાય તો લાંબુ આયુષ્ય માળે જ, એ વાત દીવા જેટલી સ્પષ્ટ હતી. ”

પુપ્પાંજલિ

“ તેથી જ એ યુવાનની હિમ્મત ત્રેવીસ વર્ષની થાય ત્યારે ઘસ કરવું એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. પરંતુ એટલાં વર્ષ ત્હમને કુંવારાં રાખવામાં પણ જોખમ હતું. અણુસમજમાં ત્હમે કાંઈનું કાંઈ કરી બેસો તેથી જ ત્હમને ભડકાવવા પેલા પત્રનું અડધિયું ત્હમારી પેટીમાં મૂકવામાં આવ્યું. લગ્ન પછીના પાંચ વર્ષના ગાળામાં ત્હમે ત્હમારા પતિને જોષ જ ન શકો તેને માટે કરેલી તમામ યોજનાઓથી ત્હમે માહિતગાર છો. લગ્ન ક્રિયામાં પણ એટલા જ માટે ત્હમારી આંખે પાટા બાંધવામાં આવ્યા હતા. ”

“ પરંતુ થોડાક મહિનાઓ પહેલાં અણુધાર્યા બનાવેથી વિચારપૂર્વક યોજેલી કાર્યપરંપરામાં ઘણી જ ગરબડ થઈ ગઈ. થોડીક મુદત પહેલાં સ્વામીજી છૂપી રીતે અત્રે પધાર્યા હતા. ત્હમને ગરીબીમાં સડતાં જોષ એમને ધણું જ લાગી આવ્યું. ત્હમારાથી છૂપી રીતે એ ત્હમારી હિલચાલ જોઈ ગયા. પછી તેઓ મ્હારી પાસે આવ્યા. ત્હમારા અજબ લગ્નની તમામ ખીનાથી મ્હને વાકેફ કર્યો. ત્હમને આટલું બધું દુઃખ પડવાનું હતું એની જરા પણ આગાહી એમને થઈ હોત તો ત્હમારા નિર્વાહની એમણે અવશ્ય ગોઠવણ કરી હોત. ખરી પરિસ્થિતિની જાણ થયા પછી ત્હમને સારી દશામાં રાખવાનું કાર્ય તેમણે મ્હને સોંપ્યું. ત્હમારા દરેક ખર્ચની વ્યવસ્થા તેમણે કરી. વળી તેમણે બીજી પણ આજ્ઞા કરી. ત્હમારા પતિ આ જ નગરના નિવાસી હોઈ ત્હમે બે કદી મળવા જ ન પામે એવી યોજના કરવા મ્હને જણાવ્યું. તે દિવસથી ત્હમે સુખી જીવન ગાળી શકો તે પુરતું દ્રવ્ય મ્હેં જ ગંગાને આપ્યા કર્યું. છે. મ્હેં જ ત્હમારા પિતાજીનું પુરાણું મહાલય પાછું ખરીદી

મુદ્રિકા

આપ્યું. મહેં જ તહમે એ ધરમાં રહેવા જાઓ એમ યેજના કરી. મહેં જ પેલો હીરાનો હાર પાઠવી તહમારી પરીક્ષા કરી. ”

“ પરન્તુ આપને અમારી મુદ્રા ક્યાંથી મળી ? ” સુવર્ણાએ પ્રશ્ન કર્યો, “ મહારાજ ! આપ મહારા પતિ છે. એમ કહી શરમાવી મહને દુઃખી શા માટે કરી ? વળી હું પુરંદરના ઉપકાર તજે દિન પ્રતિદિન દયાતી જતી હતી એવું મહને કેમ જણાવ્યા કર્યું ? ”

“ જે દિવસથી આન્નદરવામીની મહને આજ્ઞા થય ” રામજીએ જવાબ વાળ્યો. “ ત્યારથી તહમારી દેખરેખ રાખવા મહેં માણસો યોજ્યાં. ગંગા મારફત હારનો ઉપહાર ધરી તહમને લોભાવવા પ્રયત્ન આદર્યો. વળી આજે તહમારો નિર્ણય સમય પૂરો થાય છે તે હું જાણતો હતો; એટલે તહમારા પતિને મહેં બોલાવી મંગાવ્યા. તહમારા વિચિત્ર જીવનયોગથી હું વાકેફ છું એમ મહેં તેમને જણાવ્યું. આજે તેમની પત્ની તેમને સોંપનાર હતો એમ પણ ખાત્રી આપી. ”

“ આપની આજ્ઞા શિરસાવંઘ છે, ” એમણે જવાબ વાળ્યો, “ પરન્તુ હું એનું મહેં જ જોવા માગતો નથી. અમે ન મળીએ તે જ સાફ. ”

“ મહારી આજ્ઞા તહમારે માનવી જ પડશે. ” મહેં જણાવ્યું.

એમને કણુલ થયા સિવાય છૂટકો જ નહોતો. પરન્તુ વળી પાછી એમણે શંકા કરી.

“ એનું જીવન કેમ ગયું હશે તે આપ જ જાણો છો. એક કુલિન કુટુંબમાં જાળવા લાયક તે છે કે કેમ તેનો વિચાર આપ જ કરજો. જેની કીર્તિને કલંક લાગ્યું હોય એવી સ્ત્રી

પુષ્પાંજલિ

સાથે રહેવા આપ જેવા મહાનુભાવ ફરજ નહિ જ પાડો એમ મ્હારી ખાત્રી જ છે. ”

એટલે સંપૂર્ણ કસોટી કરવા તેની મુદ્રા મ્હને સોંપી જવા મ્હેં સૂચના કરી. એ વડે ત્હારા ચારિત્ર્યને હું નાંણી જોઈશ એમ મ્હેં તેને રહમગળવ્યું. સમસ્ત સૃષ્ટિમાં અન્ય કોઈને પણ તે મુદ્રિકા સોંપવા એ રાજ નહોતા. પરંતુ એમના જીવનમાં હું પ્રથમથી રસ લેતો આવ્યો છું એવી ખાત્રી થવાથી મુદ્રિકા મ્હને સોંપવામાં તેને અડચણ જણાઈ નહિ. મ્હારે એ પણ જણાવી દેવું જોઈએ કે એ કસોટી ત્હમે તરી ઉતરી છો. ”

પરંતુ સુવર્ણાએ વધુ સ્પષ્ટતા માગી “ આપે આ દાસીને કંઈ કસોટીએ કસી જોઈ તે હજી પણ હું સમજી શકતી નથી. ”

એ વાક્ય પુરું ઉચ્ચારાયું પણ નહોતું ત્યાં રાજમહાલયના મહેન્દ્ર લક્ષ્મીસંગીતથી ગુંજી રહ્યા. “અગીઆર વાગ્યા.” રાજજીએ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું, “ ત્હમારી કસોટીની વાત પછી કહીશ. જુઓ. ત્હમારા પતિ પણ આવી પહોંચ્યા. એમનાં પ્રથમદર્શનનું આ જ શુભ મુહૂર્ત છે. ”

એજ ક્ષણે સુવર્ણાની પીઠ પાછળ આવેલું દ્વાર ખૂલી ગયું. એક ઉંચો મનોહર યુવાન ગૌરવભેર આગળ આવ્યો. રાજજીએ સુવર્ણાને સંબોધન કર્યું, “ સુવર્ણા ! આ ત્હમારા વર ! ”

સુવર્ણા ત્વરાથી એ તરફ ફરી. એની આપે અંધારાં આવ્યાં. પોતે જગત્ હતી કે સ્વપ્નામાં તે એને ન સમજાયું. નવીન આગન્ટુક કોણ હતો ?—પુરંદર !

એ વિરહદોષાં દંપતી ધડી ભર થંભી ગયાં. ધ્યાનવિમૂઢ બની ગયાં. કશી ય હીલચાલ કરી શક્યાં નહિ. કોઈ પણ પોતાના આકસ્મિક આનન્દને સત્યસ્વરૂપે પારખી શક્યું નહિ.

મુદ્રિકા

અન્તે રાજજીએ મૌન તોડ્યું. “ પુરંદર ! સુવર્ણા-ત્હમારા પ્રેમને સંપૂર્ણ રીતે લાયક છે. પૂરેપૂરા ગૌરવથી આપ તેમને આપને ઘેર લેધ જાઓ. આજ પર્યંત તેણે આપનું જ અખંડ સ્મરણ કર્યું છે, એ વાતની હું ખાત્રી આપું છું. આપની જ વિનંતીથી મેં એમને નાહક કસોટીએ કસી ન્નેયાં છે. એ મ્હારાં પત્ની થાય છે એવું કહેતાં પણ હું અચકાયો નથી. રાજવેલવના વિચારે પણ એમનું અંતર ત્હમારા પ્રત્યેની અપ્રતિમ ભક્તિથી ચલિત થયું નથી. મ્હારી પત્ની હોવા છતાં ત્હમારા માટે પ્રીતિ રાખી તે પાપી બન્યાં હતાં એમ પણ મ્હેં તેમના દિલમાં હસાવ્યું. સ્ત્રીસ્વભાવદુર્ઘટ આવા આરોપથી જો તે ઉશ્કેરાયાં હોત, જો તેમણે પોતાની નિર્દોષતા બહાર કરી હોત, કે મ્હને આલિંગન દેવા વિનંતી કરી હોત તો હું માનત કે ત્હમારી જીવનભરની પ્રીતિને એણે વિસારી મૂકી છે. પરંતુ આ નમ્ર પ્રમદાએ ઉલટો જવાબ વાળ્યો કે ‘ હું પાપી છું. આપની પત્ની થવાને બીલકુલ લાયક નથી. ’ સુવર્ણા ! એક સદ્ગુણી સ્ત્રી કૂર ને જીઠા આરોપને પોતાનો દુર્ગુણ ગણી વધાવી લે એનો અર્થ હું પૂરેપૂરો સ્હમજી શકું છું. એથી મને ઘણો જ આનંદ થાય છે. ત્હમારા માટે મને ગૌરવ ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રેમવિહોણા પતિને પનારે પડવા કરતાં ત્હમે કલંક વેઠી લેવા તૈયાર હતાં. મ્હારાં બહાલાં સંતાનો ! હું ત્હમને બન્નેને મ્હારા અંતઃકરણપુર્વક સુખી જીવન ઇચ્છું છું. ત્હમારું કલ્યાણ થાઓ !

હજી પણ સુવર્ણાને પૂરો સંતોષ થયો ન હતો. “ મ્હારાજ ! હજી પણ એક વાત સ્પષ્ટ કરી આ દાસીને આભારી કરો. પુરંદર તો જાવા ગયા હતા. તેઓ લમ પ્રસંગે વારાણસીમાં

પુષ્પાંજલિ

ક્યાંથી આવી શક્યા ? વળા એ બધી વાતથી અમે કેવી રીતે અંધારામાં રહ્યાં ? ”

“ એ વાત તો સહેલાઈથી સહમગ્નય તેવી છે.” રાગ્નજીએ ઉત્તર દીધો. “ સ્વામીજીએ પુરંદરના પિતાજીને મળી તેમને ખારોખાર બનારસ મોકલવા વ્યવસ્થા કરી હતી. લગ્ન પત્ની ગયા પછી એ સીદ્ધા બનવા જાય તેવી પલ્લુ યોજના કરી હતી. એ વેળા તેમણે ભૃગુપુર આવવાનું જ ન હોતું. ભૃગુપુરની લોકઅત્રોશીએ એ તમામ વિગતને ચઢતાં ચઢકાવવાની હતી.”

“ મહારાજ ! ” પુરંદર સવિનય વંદન કરી બોલ્યા, “ આજે અમારા ઊરની અભિલાષા ફલિત થઈ. ” આપના સમસ્ત સામ્રાજ્યમાં પુરંદરસુવર્ણના યુગલ જેવું સુખી દંપતી અન્ય કોઈ હશે જ નહિ.

કર્તાની અન્ય કૃતિઓ

નાગાનન્દ

ગુ લ છ ડી-અ લ ભ્ય
સીતાદેવીની વાર્તાઓ×
રવિન્દ્રનાથનાં નાટકો×
કાવ્યગ્રન્થો વગેરે×

પ્રહલે પછી બહાર પડશે

એજન્સી માટે લખો:—કર્તાને.

ડૉ. આદિત્ય મુદ્રણાલય: રાયખડ: અમદાવાદ

